

म. ग्रं. सं. ठाणे

१८६४
५११

म. ग्रं. सं. ठाणे
विषय
वर्ष

०११८६ १०६ २१०१५४

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

(जिल्हा वाचनालय)

वाचनालय/नौपाडा.

पुस्तक - मुनीकराबा मणारिबा

१ - वि. कृ. देवस्थली

१८६

संक्र

मुनीकराबा मणारिबा

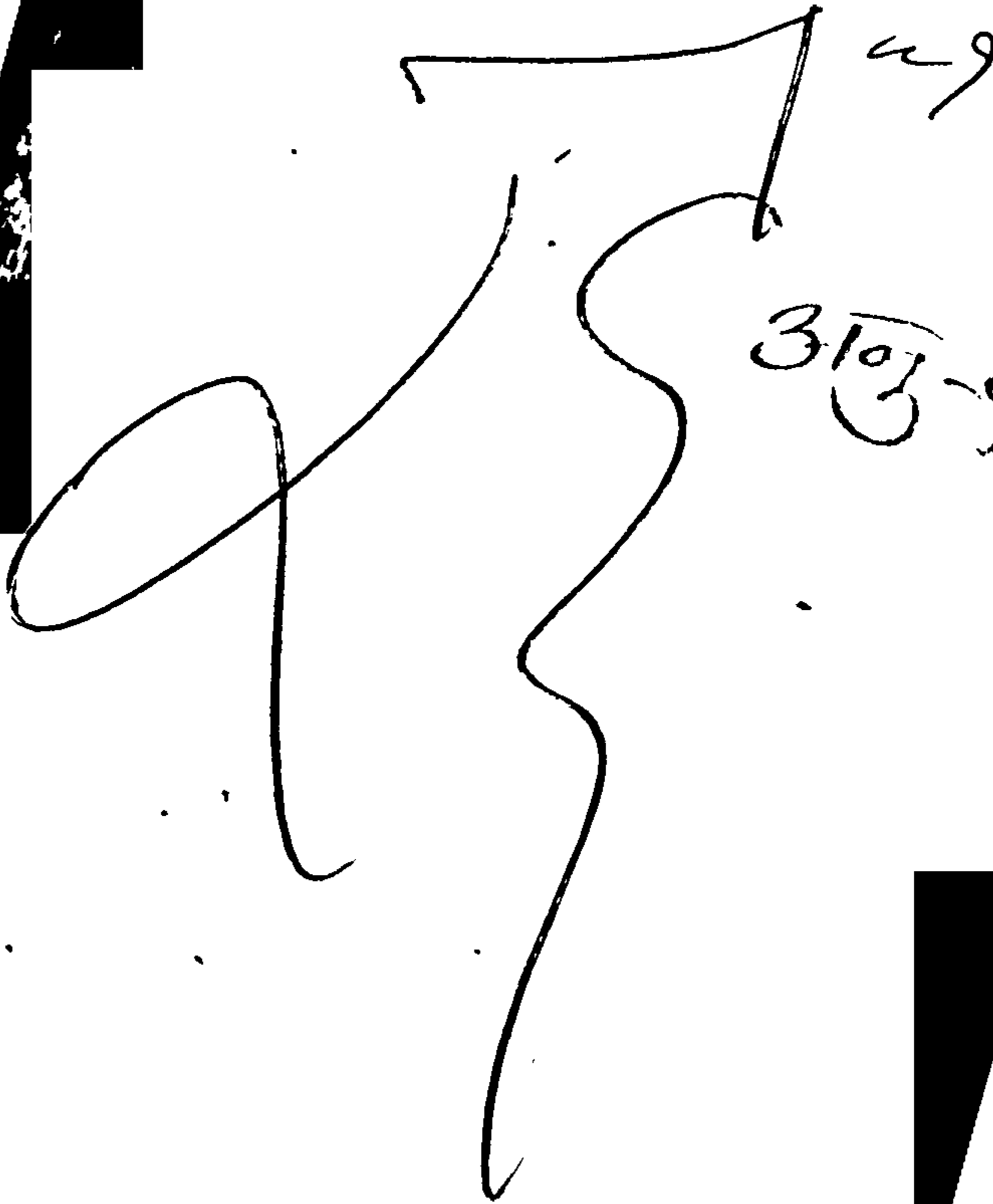
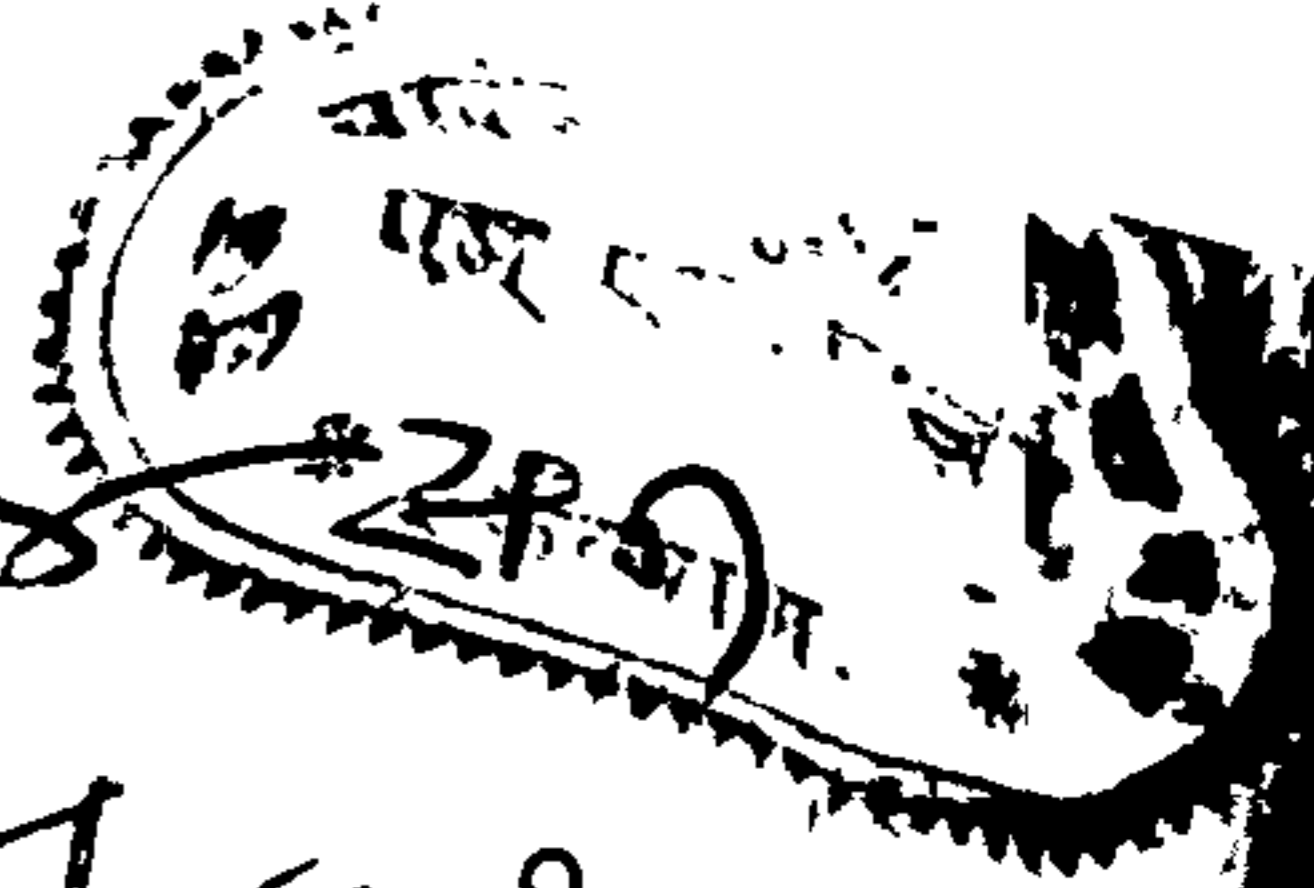
नाटक

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे.

25 NOV 1971

1971
1 AUG 1972

9 Ce

3107-92

प्रस्तावना.

मराठी भाषेत आजपर्यंत पुष्कळ पुस्तके छापून प्रसिद्ध झालीं आहेत; परंतु मुलांचें मनोरंजन होऊन, शिवाय लहानपणीं जडणारे दुर्गुणापासून त्यांनीं पराङ्मुख व्हावें असा त्यांचे मनावर ठसा उमटावा, अशा प्रकारचे पुस्तक नाटकरूपानें प्रसिद्ध झाल्याचें माझे वाचण्यांत आलें नाहीं. मराठीत हें पुस्तक रचिलें आहे. या पुस्तकाची हस्तलिखित प्रत ट्रेनिंग कॉलेजमध्ये शिकलेले व पुष्कळ दिवस शाळाखात्यांत काम करीत असलेले मास्तर लोकांस दाखविली. ती त्यांनीं वाचून पाहिल्यानंतर, या पुस्तकापासून मुलांस पुष्कळ फायदा होईल अशी संमति दिल्यामुळे, हें पुस्तक छापून प्रसिद्ध केले आहे. प्रथम प्रयत्न असल्यामुळे पुस्तकांत असलेले दोषांबद्दल सुज्ञ वाचक क्षमा करितील अशी आशा आहे.

अथकर्ता.

श्री शंकर प्रसन्न.

मुलांकरितां

मनोरंजक नाटक.

सूत्रधार—

शिखरिणी

जटाधारी योगी सुर असुर ज्या वंदिति सदा ॥
शिरीं वाहे गंगा भुवनजननी सेवित पदा ॥
त्रिनेत्रो ऐसा जो स्थिरचरिं असे पूर्ण भरला ॥
तया मी साष्टांगीं नमन करितों पाव मजला ॥

गीति

गजवदनजनक वंदुनि नमितों त्यां सिद्धि-
नायका सगुणा ॥ स्तविति ब्रह्मादिक सुर
स्थिर मानस करुनि ज्याच्या सुगुणा ॥

मनुष्याच्या मनाला कितीही विवंचना असो, व त्यास
कितीही दुःख होवो; पण जो एकदां सच्चिदानंदाच्या
मंजरीं निमग्न झाल्यावर त्यास देहभान देखील राहत
नाहीं. जर मनुष्याच्या वृत्ति नेहमाः अशीच राहिली, तर
त्यास अविनाशी पद खचीत मिळेल.

(विदूषक हातांत बोचकें घेऊन प्रवेश करितो.)

विदूषक—नमस्कार हो राजाधिराज महाराज हांला गेल;
सू—नमस्कार.

वि-तुमचा आजचा थाट कांहीं निगळ्या प्रकारचा दिसतो. कोणी म्हणेल, एखादें नाटक करण्याला सूत्रधारच बनून आले आहेत.

सू-अरे, मग तुला येथे बोलावले कशाला तर?

वि-चुकलोतुवा. खरोखरच तुम्हीं सूत्रधार बनलेले आहात. (हसतो.) मी देखील विदूषक बनत होतो, पण शाळेंतील कार्यां गोठ्या खेळत होती तेथे उभा राहिल्यामुळे विसरलों. रागाऊं नका. आतां होतो विदूषक. त्यांत काय कठीण आहे? (बोचक्यांतील कपडे धारणकरितो) हा पहा झालो विदूषक, आतां आंत जाऊन पात्रांची तयारी करितों. काहो सूत्रधार, थोडे विचारतो तेवढे सांगा म्हणजे तयारी करण्यास ठीक पडेल.

सू-विचार काय तें.

वि-तुम्ही कोणतें नाटक करणार?

सू-माझ्या एका मित्रानें " मुलांकरितां " मनोरंजक नाटक रचिलेले आहे, त्याचा प्रयोग या रंगभूमीवर समोर जमलेल्या विद्वज्जनांला करून दाखविणार आहे.

वि-तुम्ही अग शें चुकतां.

सू-कां बरे?

वि-त्या तुमच्या मित्रानें केलेल्या नाटकाचा येथे प्रयोग नाही, या गांवची प्रेरे अशी चाह-

दृळ आहेत की, मजसारख्या महाविद्वानां देखील त्यांचे वर्णन करितां येत नाहीं; मग तुमच्यासारख्या टाळकुळ्याला कसे बरे करितां येईल? पोरें अट्टलचोर. कोणी आंबे चोरतो, कोणी शाई चोरितो, कोणी कागद, टांकसुद्धां चोरितो. फार काय सांगू? त्यांनीं मनांत आणिलें तर तुम्हांला, मला व ह्या नाटकगृहाला देखील चोरून नेऊन बाजारांत विकून घणे कुरमुरे घेऊन खातील.

सू—तुं महाविद्वान् आहेस.

वि—अहो; खोटें नाहीं सांगत. मी स्वतः अनुभव घेतला आहे. दोन दिवसांपूर्वी त्या आखूडमांड्या विष्ण्यानें माझी नजर चुकवून आमची विहीर खिशांत घांतली; आणि लांबटांग्या गोप्यानें आंगणें कनवटीला लाविलें. आणि दोन्ही असामी पळत सुटले.

सू—मग?

वि—मग मी त्यांच्या पाटीस लागलों आणि हिसकां हिसक करून दोन्ही जिव्वास सोडवून आणिले. पण एक मोठें नुकसान झालें.

सू—तें कोणतें बरें?

वि—अहो, विहिरीचा एक कान तुटला. पतंग आंगण्याचा डावा हात अर्जा मोडला. सुट गोड जिव्वास माझ्याबरोबर दवाखान्यांत ? डाक्टरचा व माझा नाहीं म्हणून तुमचीं आजिवें. बरें तें असो; तुम्हांला गेल; अद्भुत वर्तमान समजलें का?

सू-नाहीं.

वि-गावांत राहतां तरी कशाला मग?

सू-तूं सांग कायतें तुझे अद्भुत वर्तमान.

वि-कुटुंबाचें व आमचें भांडण होऊन दोन चुल
झाल्या.

सू-कां बरें?

वि-आमचा आपसांत असा ठराव झाला होता कीं,
मीं पाणी तापवावें, तिनें स्नान करावें; मीं सैपाक करावा,
तिनें जेवावें; मीं विछाना घालावा, तिनें निजावें; मीं उभें
रहावें, तिनें वसावें. या ठरावाप्रमाणें न वागतां तीं.
उलट वागूं लागली म्हणून मला राग येऊन त्या झपा-
ट्यांत वांटण्यासुद्धां केल्या.

सू-वांटण्या कशा केल्यास त्या सांग पाहूं?

वि-मडकीं, बेलीं, गोधड्या, चिंध्या, कुदळी
वगैरे मौल्यवान् जिनसा मीं घेतल्या; आणि तपेलीं,
दुहेलीं, शाली, पीतांबर, सोनें, मोत्यें, वगैरेचे किरकोळ
रंजक नाच तिला दिल्या. फक्त म्हैस एक असल्यामुळें
वर समोर ची तिनें व पुढची मीं, याप्रमाणें निमेनिम वाटून
आहें.

वि-तुम्ही अर्थ कायरे?

सू-कां बरें हें देखील कां तुम्हांला समजत नाहीं? माझा
वेडा विद्वान् मित्र बाळ्या लंबाड्या आहे त्याला
तरी विचारलें. त्यानें अर्थाचें इकान वातलें

आहे. ० तं ह्यणतो, “ जेवतो मुगभाटांत, निजतो टंकि-
नडोलांत, चाकरीं कोटांत, पगार बोटांत, कागदीं पेळ,
हातीं खेळ, देणं नास्ति घेणं नास्ति, जमा खर्च वरोवर.”
त्याचा सर्व अर्थ यांत भरला असून यावरच तो मोठ-
मोठ्या पंडितांशीं वाद करून त्यांना जिंकतो. अहो,
म्हैस वांटून घेतली याचा अर्थ इतकाच कीं, मीं त्या
म्हशीला खाणें घालवें आणि तिनें दूध काढून प्यावें.

सू-तूं आणि तो तुझा जिवलग दोस्त वाळा
लंबाळ्या असे दोन्ही असामी अकलेचे खंदक आहांत.
तुझी वरची हकीकत वस्स झाली. आतां आपल्याला
नाट्यपात्रें बनलें पाहिजे.

वि-या तुमच्या नाटकांत मुलें, मास्तर वगैरे आहेत
का ?

सू-हो; मुलें, मास्तर, शाळा, छड्या, सर्व कांहीं
आहे.

वि-तर मग मी मुलगा होईन.

सू-कां वरें ?

वि-मुलगा झालों तर गोट्या खेळायला, पतंग
उडवायला, आणि पेढेवर्फी वगैरे गोड गोड जिन्नस
मिटक्या माखून खायला सांपडतील.

सू-तसेंच भान मोडून अभ्यास करावा लागेल;
आणि न केल्यास मजबूद मारही खावा लागेल.

वि—असैं असेल, तर मग तें अभ्यास करणें नको, आणि मार खाणेंही नको. मी आपला मास्तरच होईन, आणि मोठ्या ऐदीनें खुर्चीवर बसून तुम्हांस चैदाचट छड्या देईन. आजपासून तुमची गणना पोरान्त. पण छड्या दिल्यावर तुम्ही रडाल का ? रडलेत कीं आणखी दोन छड्या जास्त.

मू—वरें, तूं हो मास्तर आणि मी होईन विद्यार्थी. तूं मला मार दिल्यास तर तो मी मुकाट्यानें सहन करीन, पण एक मात्र. मास्तर झाल्यावर जर तुला शिकवितां आलें नाहीं, तर तुझी फटफजीती करीत, बीजगणित, सिद्धांत वगैरे सर्व विषय तुला शिकवितां आले पाहिजेत; समजल्यास का ?

वि—हें तुमचें बीजगणित रूपचंद्र तैल्याच्या दुकानांत मिळतें, कीं टेकचंद्र मारवाड्याच्या पेढीवर मिळतें ? तें पांड्या रंगाचें असून त्याची शेंपटी आखूड व काळी असतेना ? एक हेलकरीण सहज आणील. सिद्धांत तर दररोज ढकू साळीण आमच्या ओटांवर विकावयास आणिते, आज दोन आप्यांचा सिद्धांतांचा एक संबंध गड्या खरेदी करितों म्हणजे झालें. न्याय एक महिना सहज लोटेल.

मू—वेड्या, हेंच का तूं मास्तर होऊन मुलांना शिकविणार ? अशानें सर्व पोरें तुला खात्रीनें धोंडें मारितील.

वि—तर मग मी वायकोला आणीन पोरें शिकविण्याला.

तिला सिद्धांत, त्रिकोणमिति वगैरे सर्व शिकवित्तां येतें.

सू—महामूर्खा, मुलांच्या शाळेवर पाहिली आहेस का कुठे मास्तराण? आणि तिचे तुझे भांडण झाले आहे-ना? आणि नाटकांत येईल का तुझी वायको सांग घेण्याला?

वि—ओहो; नाटकांतली गोष्ट लक्ष्यांतच नाही. तसें कांहीं उपयोग नाही. मी मुलगा होईन म्हणजे झाले. मास्तर होऊन फर्माती व दगडांचा मार कोणी सहन करावा? तुम्ही मास्तर होऊन मला मारावयास लागलां तर मी पळून जाईन. पुन्हा शाळेचे तोंड पाहीन, तर या चिमणीच्या तांबड्या दिठ्याच्या पांढऱ्या धुराची शपथ. तुमचा आमचा आतां हाच रामराम. मी चाललों मुलगा होण्या करितां. (असें म्हणून जातो.)

सू—हा विचित्र प्राणी विद्यार्थी होण्याकरितां निवून गेला. तर याला मजबूद ठोक देण्या करितां आपण ही मास्तर होऊन यावे हें बरें. (असें म्हणून निवून जातो.)

(तदनंतर सद्दू आणि गणू असे दोन विद्यार्थी प्रवेश करितात.)

ग—सद्दू, झाला का कालचा धडा पाठ?

स—छे बुवा; कालच्या दिवसांत बूक उघडले असेल तर शपथ.

ग—काय ह्मणतोस? पांच ओळींचा धडा देखील धाटू

केला नाहींस? तर मग आज तुला शाळेत चांगलाच खेळ मिळेल.

स-मिळाला तर मिळाला. करायचें काय? अरे, माझे लक्ष्य हल्लीं अभ्यासावरून अगदीं उडालें. आईचे आग्रहामुळे कसें तरी करून शाळेत जातों इतकेंच.

ग-वः! हे कांहीं चांगलें नाहीं तूं करीत. अरे, लहानपणीं झटून अभ्यास केला तर थोरपणीं पैसा व लौकिक मिळेल; नाहीं तर सर्व लोक मूर्ख म्हणतील व पैसा मिळणार नाहीं; हे तुला कसें समजत नाहीं वर? तर असें करूं नको. मास्तर देतील तो धडा दररोज पाठ करित जा म्हणजे झालें. एव्हां तुझे लक्ष्य अभ्यासाकडे न लागायला काय झालें?

स-अरे, मला कसेंच वाटतें. काय वाटतें तें सांगतां देखील येत नाहीं. हल्लीं पहावें तर जो उठला तो शिकत सुटतो. याच गांवांत पहासना इंग्रजी शाळेत चारशें, मराठी शाळेत आठशें, शिवाय मुसलमानी, गुजराथी वगैरे शाळांत तीनशें, मिळून दीडहजार मुलें शिकतात. इतकीं मुलें शिकून तयार झाल्यावर त्यांस चाकऱ्या कोणी ठेविल्या आहेत? तीस तीस वर्षे पर्यंत शिकून बी. ए. होतात, त्यांस देखील पंधरा रुपड्यांची चाकरी मिळतांना मारामार पडते. तुला सांगतों कांहीं दिवसांनीं या शिकलेल्या लोकांस अन्नसुद्धां मिळण्याची मारामार पडेल. या लोकांस लिहिण्याशिवाय दुसरें कांहीं येत

नाहीं, व पुष्कळ लोक शिकल्यामुळे त्यांच्या विद्येची किंमत नाही. अरे, हल्लीं मुली देखील पंध्रावर्षांच्या होत पर्यंत लिहिणें शिकतात. कित्येक मोठमोठ्या मुली इंग्रजांत देखील पढाईत झाल्या आहेत.

ग—सद्, असें कां म्हणतोस? विद्या शिकावयाची ती केवळ चाकरी करण्या करितांच नव्हे. तर आपण कोणतेही धंद्यांत धोरपणीं शिरलो असतां आपल्या अकलेने त्यांत जास्त सुधारणा करितां यावी, व पुष्कळ पैसा मिळावा म्हणून. शिवाय विद्येपासून मनुष्याला ज्ञानप्राप्ति होते. लिहिणारे मनुष्याला कोणताही धंदा लवकर व उत्तम करितां येतो. कोणताही धंदा आपण करूं लागलो, तरी आपल्याला लिहितां वाचतां आलेच पाहिजे.

स—तितक्या पुरतें मला लिहितां वाचतां येतें. मी कोणत्याही धंद्यांत शिरलो तरी त्यांत तरबेज होईन. ज्यांना एक अक्षरसुद्धां लिहितां येत नाही, ते लोक दररोज रुपया आठ आणे मिळवितात, मग मी त्यांच्यापेक्षां सहज जास्त मिळवीन.

ग—अरे, पांचवी इयत्ता पुरी झाली म्हणजे आपलें शिकणें संपलें असें का तूं समजतोस?

स—छे रे, मी कुठे तसें म्हणतो? विद्या ही काय, जन्मभर शिकलें तरी संपावयाची नाही. शाळेंत न येण्याचे दुसरें एक कारण सांगतो. मास्तर जुन्या काळचा म्हात्तरा; त्याला कांहीं शिकवितां येत नाही. दोन दोन पाने धरून

नैमून देतो, आणि पाठ झाला नाही म्हणजे चटाचट छड्या लगावतो.

ग—अरे, तो तुलाच मारतो असें नाही; ज्यां बुलांचे धडे पाठ होत नाहीत त्या सर्वांना मारतो. आज मार खांछा तर पुढे सुख मिळेल.

स—ते खरे; पण त्याला येते काय? काल सायंकाळीं त्याने सांगितले, घोडा हे क्रियापद, आणि चांगला सामान्य नाम. अशा मास्तरजवळ शिकण्यापेक्षां स्वस्थपणीं घरीं वसलेले काय वाईट?

ग—हे तू कांहीतरी सांगतोस. आपले मास्तरं पहिल्या काळचे असले तरी फार चांगले आहेत. त्यांची निंदा करणे चांगले नाही.

स—मी निंदा नाही करीत. तू मात्र भिन्न म्हणून तुला मनातील गोष्ट सांगितली.

ग—खरे; उशीर होत चालला. चल आतां शाळेत.

स—मला आज आईने कांहीं काम सांगितले आहे, तें झाले म्हणजे येईन. वेळ फार लागला तर कदाचित् येणारही नाही. किंवा तसें कशाला? आजचे दिवसांची रजा सांग म्हणजे झाले.

ग—माझे काय गेले तू नाही शाळेत आलास तर? तुझेच नुकसान होईल. रजा सांगायला माझे काय वेचते? हल्लीं तुझे लक्ष्य अभ्यासावरून उडाले, हे मला चांगले दिखत नाही.

स—अं! उडालें कसलें रे? लक्ष्य आहे, पण तूत कांहीं दिवस शिकूं नये असें मला वाटतें. रजा मात्र आठवणांनै सांगहो; नाही तर विसरशील आणि उद्यां मार खाण्याची पाळी येईल.

ग—वरें आहे, जातों शाळेंत. (शाळेंत निवून जातो)

(तदनंतर गोपाळा प्रवेश करितो.)

स—गोप्या, आणिलेंस सर्व?

गो—हो, सर्व आणिलें. हे दोन चेंद्रे दोन दांडू, आणि हा विड्यांचा पुडका. (सर्व चस सडूला दाखवितो.)

स—अरे, सर्व आणलें म्हणतोस पण यांत चिवडा दिसत नाही तो!

गो—रामचंद्र आणणार आहे.

स—तो कधीं येईल कोण जाणे! उशिरां आल्यावर काय उपयोग?

गो—आतां येईल. मी इकडे आलों त्यावेळीं तो दुकानदाराने वळून घेत होता. मी त्यास खुणावले सुद्धां.

(इतक्यांत रामचंद्र येतो.)

रा—हा ध्या चिवडा, शिवाय चार शेर मसाल्या ते पेट्टे आणिले आहेत. ते?

स—शाबास; मित्र असावा तर असाच असावाशी अरे, पण पेढ्यांनां पैसे कोठून आणिलेस? घेतल्याची ती देखिल

रा-तें विचारूं नको.

स-अरे, आम्हांला सांगण्यास हरकत कोणती?

रा-हरकत नाही, पण दुसरे कोणांस सांगूं नको हो.

स-आम्हीं मूर्ख का आहोत? आम्हांला कांहींच का समजत नाही?

रा-माझी आई गेली होती विहिरीवर; पेटीची किल्ली होती कोनाड्यांत, ती घेतली आणि पेटीचें कुलूप काढून एक रुपया घेतला व त्याचे पेढे आणिले.

स-छानच केलेंस. तुझ्या सारखा हुशार मुलगा कोठेंही पिकांनींर नाही. अरे, पण पेटींत एकच रुपया होता, कीं पुष्कळ होते? एकच असेल तर फार वाईट.

रा-एकच असता तर मी कशाला घेतला असता पण? तीन पिशव्या संबंध भरलेल्या असून, शिवाय एक खण मोकळा आहे. त्यांत रुपये, अघेल्या, पावल्या, चवल्या, वगैरे नाणें आहे. त्यांतून एक रुपया घेतला.

स-मग कांहीं हरकत नाही तर. अद्याप विठू कां बरें येत नाही? वेळ होऊन गेला. त्यानें अकरा वाजतां यावयाचें कबूल केलें होतें. शाळेंत नसेलना गेला!

रा-तो शाळेंत नाही जावयाचा. पक्का वस्ताद आहे.

तुम्हां (इतक्यांत विठू येतो.)

हल्लीं स-विठू, तुला उशीरसा झाला?

दिसत नाही-होतों एका गडबडींत.

सं—कसलीरे गडवड?

वि—ही पहा—(गुलकंदाची बाटली दाखवितो.)

स—कुठून आणिलीस ही बाटली?

वि—अरे बघ, मी दुकानावर गेलो, तों दुकानदार कांहीं जिन्नस आणण्याकरितां आंत गेला. जवळ दुसरें कोणी नव्हतें. असें पाहून घटकर बाटली उपटली, आणि पळत सुटलों तो इकडे आलों.

स—फार चांगलें; मजा उडाली. आतां कुठे जायचें खेळायला?

वि—नदीच्या कांठी वरच्या बाजूस. उंबराच्या झाडाजवळ झरा आहे तेथें जावें. जवळ झाडी शाळेत आहे. ती जागा अशी आहे की, तेथें आप्पावा? त्या वेळ राहिलों व कांहीं केलें, तरी कोणगला नसेल ना? नाहीं.

गो—तिकडे जाण्यापेक्षां गुणाबाई प्रवेश करिते.)
खेळून झाल्यानंतर आंधोळ करूं होती?
येतांना देनाला कमळेंही हे
मोठें आहे तें पाहलें

वि—अरे सर्व सं.
दारी फार आहे. गोष्टी? पटीला कुलूप नाहीं तें?
त्या पुष्करणीत डुंबतांना एबील चंद्रहार आणि दुशा
लांत अडकून बुडाल्यास की कुलूप लावून घेतल्याची
गो—खरी गोष्ट. ताहें दुसरें कोणी देखिल

माण्णू येथें आलेले नाही. आतां पाहते तर कुलूप खाली पडलेले असून, किल्ली कोनाड्यांत ठेविलेल्या जागेपासून थोडीशी दूर आहे.

गो—मी त्या पेटीकडे आज पाहिले देखील नाही. बरे, राम्यां होता का त्यावेळीं घरांत?

स—हो, होता तर?

गो—तर तें कुलूप त्याने काढिले.

स—माझा रामू असे कधीं करणार नाही; भलतीच शंका कशाला घ्यावी पण ?

गो—खरोखरच कुलूप त्याने काढिले यांत संशय नाही. तो आज शाळेंत आला नाही, म्हणून माझरांची चिठ्ठी आली आहे. यावरून मला वाटते, तो शाळेंत न जातां बहुतकरून दुसऱ्या उनाड पोरांबरोबर कोठें तरी खेळावयाला गेला असावा, व त्याने खाऊसाठी रुपया आठआणे पेटीतून घेतले असावे.

स—खरें काय असेल तें परमेश्वराला माहीत; जर खरोखरच त्याने पेटी उघडून पैसे नेले असतील तर उद्यां शाळेंत जाऊन त्याचा पक्का बंदोबस्त करावा.

गो—तसें तर करणारच; पण खरें काय आहे हें आतां समजेल. शाळा सुटण्याची वेळ झाली. जरी तो शाळेंत गेला नसला, तरी वेळेवर घरीं येईल. कारण अशीं मुले मोठीं धूर्त असतात.

("इतक्यांत रामचंद्र येतो.)

स-वाळ, आज फारसा दमलेला दिसतोस?

रा-आई, काय सांगू? आज भूगोलाची दोन पाने पाठ करावयाची होती, तीं करून दिलीं तेव्हां सुटलों. मास्तर म्हणाले, घडा पाठ झाल्याशिवाय तुला घरीं सोडणार नाही; म्हणून भराभर पाठ करित होतो त्यामुळे दमलेला दिसतो. आई, मला फार भूक लागली.

गो-तुझी उदाहरणे किती बरोबर आली ?

रा-सर्व बरोबर आली. अगदीच सोपी. व्यवहारी अपूर्णाकाच्या वेरजा दोन, आणि धाकटे अंकगणि-क्षांतील साधी त्रैराशिके तीन.

गो-आज पहिला नंबर कोणाचा होता?

रा-सद्दूचा. त्याला पस्तीस मार्क मिळाले-नकाशांत त्याला दोन मार्क जास्त मिळाले म्हणून; नाही तर माझाच नंबर पहिला आला असता.

स-घरांत जा, आणि समईजवळ उद्यांचा घडा पाठकरीत वस. जेवण तयार झालें म्हणजे तुला हाक मारीन वरें वाळ.

रा-(मनांत) अशानें का मी आईला आणि धावांला दाद देणार ? मी पक्का आहे. (उघड) आई, जेवण झाल्यावर लवकर हाक मार. मला भूक फार लागली आहे.

स-जा वरें वाळ, लवकर सादू घालीन.

रा-पण आंबटघरणाला फोडणी चागशी दे हो.(नातो).

आपल्याला आंघोळच करणे झाली तर झप्यावर करू.
त्या ठिकाणी देखील पाणी थंडगार असते.

स-विठ् म्हणतो तिकडेसच जाऊं हणजे झाले.
चला लवकर. उशीर करू नका.

(असे म्हणून सर्व असामी निघून जातात.)

प्रवेश १ समाप्त.

प्रवेश २ रा.

(माधव शेट दुकानदार प्रवेशकरितो.)

मा-थोडे वेळापूर्वी एक मुलगा माझे दुकानावर
आणि गुलकंदाचे वाटलीची किंमत किती? ते
पण? गुरूं लागला; इतक्यांत मी खारकांचा डबा
खण मोकळा गंत गेलो. डबा घेऊन बाहेर येऊन पाहतो
चवल्या, वगैरे नाण आणि वाटली नाही. ती वाटली

स-मग कांहीं जरी त्यांचे नांव व राह-
कां बरे येत नाही? वेहीत नाही, तरी त्यास या
तांच यावयाचे कबूल केल्या व येतांना मी नेहमीं

रा-तो शाळेत नाही जाण ओळखीचा आहे.
माहे. तरवेज होऊन ए-

(इतक्यांत पण घंटेवाले मनुष्य.

स-विठ्, तुला उशीर उद्यां पहिल्याने शाळेत
होवो फका गुडवेस्तरांना सांगून चौकशी
तर लागला. मुलाच्या

तोंडवळंगवळिन तो एखाद्या श्रीमंताचा असावा असा भास होतो खरा, परंतु कृतीवरून निश्चयात्मक कांहींच, कल्पना करवत नाही. लहानपणीं पोरानां असे मिकार चाळे असणें फार वाईट. आईवापांचे पाठीमार्गे हा मुलगा घरांत धुळीचे दिवे लावील. या मुलाची ही घाणेरडी खोड कशी जाईल नकळे. मी तर उद्यां शाळेंत जाणारच. मग काय होईल तें होऊ. (असे म्हणून निघून जातो.)

(तदनंतर रामचंद्राचा बाप गोविंदराव प्रवेश करितो.)

गो—रोजच्याप्रमाणें राम्या सामानासह शाळेंत निघून गेला. मास्तरांची चिट्ठी आली कीं, तो शाळेंत आलां नाहीं. हा पोर कोठें बरें गेला असावा? त्या विठ्याच्या किंवा सद्याच्या नादीं लागला नसेल ना? तसिच कांहीं तरी असावे.

(तदनंतर गोविंदरावाची स्त्री सगुणाबाई प्रवेश करिते.)

स—पेटी कशाला उघडली होती?

गो—कोणी?

स—आपण.

गो—कशावरून?

स—कशावरून म्हणजे? पेटीला कुलूप नाहीं तें? सैकाळीं पेटी उघडून आंतील चंद्रहार आणि तुशी भी काढून घेतली, त्यावेळीं कुलूप लावून घेतल्याची मला चांगली आठवण आहे. दुसरें कोणी देखिल

गो—ह्या लहान वयांत जर हा मुलगा इतका कावे-
वाज बनला, तर पुढे काय करील कोण जाणे? ही एक
नवीनच काळजी परमेश्वराने उत्पन्न केली आहे.

स—मला कांहीं सुचेनासे झाले आहे. याच्या
आंगीं असेच गुण काईम राहिले, तर पुढे काय होईल
ते सांगतां येत नाही. उद्यांशाळेत जाऊन त्यास
महिना दोन महिने आठवण राहिल अशी शिक्षा कर-
वावी. अद्याप लहान आहे. सुधारला तर, सुधारला;
नाहीं तर आपले नशीब.

गो—त्याच्याबद्दल तुला काळजी नको. चार महिने
आठवण राहिल असा मार देववित्तों. या पुढे पेटीची
किल्ली मात्र इकडे तिकडे टाकीत जाऊं नकोस.

स—आतां कानास खडाच लाऊन घेतला. मिरची
एवढा पोर पण कसा कांगावखोर आहे पहा. मोठ्या
माणसाला देखील असे बोलणे घायचे नाही.

गो—(थट्टेने) बोलण्याचे कामांत बहुतेक तुलाच
किता त्याने गिरविला आहे.

स—त्याला खोटे बोलायला आणि चोरी करायला
मीच शिकवीत असेन. मुलगा बापा सारखा आणि
मुलगी आई सारखी असावी असे शास्त्रीबोवा सांगतात
म्हणून बरे आहे.

गो—शास्त्री बोवा सांगतात ते कांहीं खोटे नाही.
आकृतीच्या संवधाने मुलगा बापासारखा आणि मुलगी

आई सारखी असलीच पाहिजे. परंतु ज्याचा सहवास जास्त, त्याचे गुण मुलांस अवश्य लागतात.

सं--(रागानें,) हो; माझे गुण वाईट आहेत ते त्यास लागले. झालें आतां मनासारखें? (निवून जाते.)

मो--मनुष्यावर कोणत्या वेळेला काय प्रसंग' येईल त्याचा कांहीं नियम नाही. जी गोष्ट कधीं घ्यानीं, मनीं, स्वामीं देखील आलेली नाही, ती आज प्रत्यक्ष दिसत आहे. परमेश्वराची मर्जी. जास्त विचार करून कांहीं उपयोग नाही. संध्याला जावें हें बरें. (जातो.)

(तदनंतर सदूची आई सुंदराबाई प्रवेश करिते.)

सुं--दोन घडका रात्र झाली, पण अद्याप मुलगा कां बरें येत नाही? रात्रीचें मास्तर शिकवितो तरी काय? शिकणें कसलें रात्रीचें? कांहीं तरी काम सांगितलें असेल झालें, रोजचे रोज कांहीं तरी काम त्यास सांगतोच, माफी मुलगा झाला म्हणून काय झालें? पण जास्त बोलून हांशील काय? आपण गरीब माणूस--माफी मात्र निवेल. गरीबपणा हा मोठा कठीण आहे. शिजलेला भात देखील निवून गेला.

(इतक्यांत सदू येतो.)

सं--आई, आज रोजच्या पेक्षां पुष्कळ उशीर झाला नाही?

सुं--अरे विचारतास काय? मुला नाही का समजत? होतास तरी कुठे इतकावेळ पर्यंत?

स-आईगे, शाळा सुटल्यावर मास्तरांनी सांगितले, पुष्करणीचे पाणी एक कळशी भरून आणून दे; त्या प्रमाणे आणले. मग म्हणाले, मुलीला घेऊन देवळांत जा; त्या प्रमाणे गेलो, म्हणून जरा उशीर झाला. त्यांनी सांगितलेले काम कसे वरें नाही म्हणू ?

सुं-अरे, तुला नाही म्हण म्हणून का मी सांगते? त्यांनी सांगितले तर करावे, पण त्यांना सांगावे, जे काम करायचे असेल ते दिवसाचे सांगत जा, रात्रीचे सांगू नका. आई घरी एकटी असते म्हणून लवकर गेले पाहिजे. रोज रोज अशी रात्र झाली तर जास्त तेल नाही का खर्च होणार? आपण गरीब मनुष्य. आपल्याला पैसा का मिळतो आहे? आहे तेवढ्यावरच निर्वाह करावयाचा. मी सांगितलेले चांगले ध्यानांत ठेव.

स-आई, उद्यांपासून तुझ्या सांगण्या प्रमाणे करीन म्हणजे झाले ना? आज पडली रात्र तर पडली?

सुं-जा आतां; वैलावर पाणी तापलेले आहे ते घे, पाय धू, आणि संध्येला बस, इतक्यांत मी येत्ये.

स-आई, जातो संध्येला, दोन प्रहरची घोंसाळ्याची भजी आहेत ना डेविलेली?

सुं-आहेत, जा जातां लवकर, उशीर होतो.

स-हा चाललो=(निवून जातो.)

सुं-मुलगा सांगतो खरा, परंतु त्या मास्तरांच्या विन्हाडापासून पुष्करणी एका हाकेवर असल्यामुळे,

इतक्या लांजीच्या पल्ल्यावरून दिवस मावळल्यावर ते पाणी आणायला सांगतील असे मला वाटत नाही. कदाचित् एखादेवेळीं देवळांत जा ह्मणतील, किंवा मार्किटांतून भाजीपाला आणायला सांगतील. माफी मुलांस कामें सांगतात ह्मणवें, तर शेजारचा नाच्याही माफीच आहे; तो नाही असें काम करीत कुठे ? खरोखर आज मुलगा दुसरीकडे कोठें तरी गेला असावा. पण छे; माझा मुलगा इतका खोटें कसा सांगेल ? खोटें कसें बोलवें हें त्याला माहित देखील नाही. मास्तर असतात निर्दय. हवेंत्याचे मुल्यला हवें तें काम सांगतात, आणि न केलें तर त्यांस पारितात. पण असें कशाला ? उद्यां मीच शाळेंत जाऊन चौकशी करित्यें ह्मणजे सर्व समजेल. मुलाची संध्या आटपत आली असेल. घरांत जावें हे बरें. [असें ह्मणून निघून जाते]

प्रवेश २ समाप्त.

अंक १ समाप्त.

अंक २.

प्रवेश १.

[सद्, रामचंद्र, गोपाळ व विठू प्रवेश करितात]

गो—सद्, आज शाळेंत जायचें कीं कालच्या तिकडे?

स—आज सर्वांनीं शाळेंत गेल्लें पाहिजे. जर आपण

रोज रोज असें करूं लगलों, तर सर्व कंत्राटें उघडकीस येऊन पाठ मात्र फुटेल.

गळे—कशानें पाठ फुटते ? चला कालच्या तिकडे.

स—तुला काय! तुझे आईबाप बाहेरगांवीं. तूं येथें मातृकेंरी मागून राहगारा. कांहीं केसेस तरी तुझे चालेल.

गो—बरे, चला सर्व शाळें. कालचे पेढे फार गोड होते. जर असे पेढे रोजच्या रोज खायाला मिळतील तर फार मजा होईल.

वि—आणि चिवडा वाईट होता का? तुम्हाला परीक्षा असेल तरना ? पेढे नुस्ते गोड; खातां खातां तोंड विटलें. पण चिवडा खाल्ल्यानंतर तोंडाला कशी बरे 'धव आली? चिवडा पण चिवडा; [मिटक्या मारतो] चिवड्यासारखा दुसरा चांगला जिनस नसेल.

रा—आणि गुलकंद वाईट होता का? अरे खुश्यांनो, सर्व मजा गुलकंदांत होती. मला जर दररोज गुलकंद खायाला मिळे तर मी जेवणार देखील नाहीं.

स—अरे, सर्व जिनस चांगले होते पण शेवटीं तोंडाला फोडणी बरे कशानें वसली?

रा—विड्यांनीं.

स—तर मग सर्व गोडी विड्यांत आहे असें हणता, आणि स्वस्थ वसा. उगीच कोरडा तंटा कशाळा पाहिजे ?

गो—खरेंचरे खरेंचरे. विड्यांनीं आपला वेळ चांगला

घालविला. फर चांगर्या विड्या. एक पेटविली की, ती संपेपर्यंत दुसरी कडी नको. आणि झुरका मारल्य तर धूर फार नाही, व ठसका मुळीच नाही. ह्या विड्या दिडकीला पंचवीस मिळतात.

रा—इतक्या का मिळतात? हे मला नाही माहीत.

गो—सद्, आई तुला कांहीं बोलली का?

स—उशीर कां झाला म्हणून विचारिले.

गो—मग तू तिला काय सांगितलेस.

स—तिला सांगितले, मी माफी म्हणून कळशी भर पुष्कळीचे पाणी आणण्यास, व मुलीला देवळांत नेऊन आणण्यास गास्तरांनी सांगितले त्यामुळे उशीर झाला.

गो—सद्या, तू लफंग्या स्वामीचा खराखुरा शिष्या आहेस.

स—अरे, आलेलीवेळ कशीतरी मारून नेली पाहिजेना?

गो—राम्या, तुला काय विचारिले आईने?

रा—मला विचारिले, तू दमलेला कां दिसतोस ह्मणून?

गो—तू काय धाप दिलीस?

रा—मी सांगितले, दोन पाने भूगोल लवकर लवकर पाठ केला, ह्मणून दमलेला दिसतो. बावांला सांगितले मी पांच उदाहरणे बरोबर केलीं.

गो—उत्तर कसेपण, आधीच रचून ठेविलेले.

रा—करतां काय? प्रसंगानुरूप वागले पाहिजे.

स—पोरांनो, आतां या बाबतींत शनिवार पर्यंत

भाषण करावयाचें नाही बरें. दररोज वेळेर शाळेंत जाऊन अभ्यास करावयाचा, हें सर्व असामी लक्ष्यांत ठेवा.

गो—तूं आमचा सर्वांचा मुकादम. तूं सांगशील त्या-प्रमाणें आम्ही नेहमी वागूं.

स—उशीर किती झाल्य पाहिलास का? गणू पहा बरें कसा आहे तो. कुणाच्या आर्गांत नाही की दुर्गीत नाही. अभ्यास बरा की आपण बरा. सहा महिन्यांत त्याचा पहिला नंबर हालला नाही. नाही तर आम्ही. सारा दिवस खेळण्यांत आणि पेढे खाण्यांत लक्ष्य. एक दिवस दिलेला घडा पाठ होईल तर शपथ.

गो—गणू गणू ह्मणजे कायरे? त्याची इतकी प्रतिष्ठा कशाला सांगतोस? त्याला काय चार हात आहेत, की तीन तोंडे आहेत? जसा तो मनुष्य तसे आपणही मनुष्य. तो लक्ष्य पूर्वक अभ्यास करितो, आणि आम्ही करित नाही; इतकाच कायतो फरक. या महिन्यांत मी गणूला खर्चीत खाली ठकलणार. मग तुलाच वाटेल, गणू आणि गोपाळा यांत काय फरक आहे तो.

स—मला वाटतें, तूं तोंडानें फार वल्गना करितोस ह्मणून तुझ्या हातून कांहीं व्हावयाचें नाही.

गो—त्याजबद्दल आतांच कशाला भांडणं? महिना अखेरीस आपोआप द.मजेल.

स-हातच्या कांकणाला आरसा नको. आज सोळावी तारीख. पंधरा दिवस गेले म्हणजे काय प्रकाश पडेल तो दिसेल. चला आतां शाळेत. आंत एकदम न जातां एका मागून एक गेलें पाहिजे. नाही तर उघडकीस येईल.

(असें म्हणून सर्व जण निघून जातात.)

(प्रवेश १ समाप्त.)

(प्रवेश २ रा.)

(शाळा, मास्तर, गणू, सद्दू, विठू, गोपाळ, रामचंद्र वगैरे मुलें)

मा-आटपल्या सर्वांच्या पुस्त्या?

ग-आटपल्या.

मा-सर्व असामी पुस्त्या हातांत घेऊन उभे रहा-
(मुलें पुस्त्या घेऊन उभीं राहतात) गोप्या, तुझा ल ओळीच्या वरसा चढला? सद्या, तुझ्या खर्चे कपाळ वारीक कां आलें? नाच्या, रात्री जेवला नव्हतास म्हणून का तूचा काना खाल्हास? विठ्या, तुझ्या सचा पायरे कशानें मोडला? काल खेळावयास जातांना का मोडला? उनाड कारटी! एकाला तरी शिकण्याची आस्था आहे का? शाळा सुटली, कीं चालले वानरा सारखे उड्या मारीत. सहा महिने झाले. अद्याप चार ओळी सुद्धां तयार नाहीत. अशा उनाडगिरीनें अक्षर कसे तयार होणार? पतंग उडवायला सांगा कीं कडेकोट तयारी. ह्या गोप्यां

त्या दिवशीं जातां जातां शेळीचे मागंचे पाय धरिले, आणि विठ्या दूध काढूं लागलाः तुला आज, शेळीचें दूध पाजतों हां? राम्या, परवां त्या भिकारणीला दगड मारीत होतास नव्हे? कांहीं चिंता नाही. पुऱ्या सारख्या धरा. (पुऱ्या सारख्या धरितात व मास्तर कोणाला दोन, कोणाला चार, पांच, दहा असे मार्क देतो.) वसा सर्व जागेवर. (सर्व वसतात.) आज कितवा धडा आहे?

ग—आज कविता म्हणून व्याख्याच्या आहेत.

मा—रहा उभे. आणि जोडी जोडीने एकेक कविता म्हणा.

मु—(मुलें उभीं राहून कविता म्हणतात,)

मा—पुरे करा. इतिहासाचीं पानें किती वाचून तयार झालीं ?

ग—पंचवीस.

मा—वरें, आधीं अभ्यास राहूद्या. काल कोण कोण नव्हते आले शाळेंत ?

ग—सद्दू, रामचंद्र, विठू, आणि गोपाळ.

मा—इतके असामी उभे रहा. (मुलें उभीं राहतात.)

स—मास्तर, मीं काल गणूजवळ रजा सांगितली होती. मला आईनें काम सांगितलें होतें.

मा—काय काम सांगितलें होतें?

र-दूधवालीनें सकाळीं दूध आणिलें नाहीं, म्हणून मला चौकशी करण्याला पाठविलें होतें.

मा-बरे; रामचंद्र, तूं काल कां आला नाहींस शाळेत ?

रा-माझ्या पोटांत दुखत होतें. मग आईनें कडू औषध दिलें तेव्हां राहिलें. त्या औषधानें मला उलटी सुद्धां झाली.

मा-कां विठोवा अण्णा, तुमची स्वारी काल कोणच्या कामांत गुंतली होती ?

वि-मला आईनें तांदूळ आणावयांस सांगितले.

मा-किती तांदूळ आणिलेस ?

वि-एक फरा.

मा-एक फऱ्याला किती किंमत पडली ?

वि-नऊ रुपये. शिवाय हेलकरणीला दोन दिडक्या दिल्या.

मा-विठ्या तूं लबाड आहेस. एक फऱ्याला नऊ रुपये पडले असं कसें होईल ? परवांचे दिवशीं आम्ही तांदूळ आणिले त्याला चार रुपये आठ आणे दिले; आणि तुझ्या फऱ्याला मात्र नऊ रुपये पडले का? तूं अगदीं खोटें सांगितलेंस.

वि-मास्तर मीं खोटें नाहीं सांगत, थोडें सांगायला चुकलों. एक फरा नव्हे, दोन फरे तांदूळ आणिले. तांदूळ चांगले होते म्हणून आईनें मला शाबासकी देखील दिली.

मा—त्याजबद्दल मागाहून चौकशी करू. गोपाळ, तू काल कोठे होतास ?

गो—मी ज्या विन्हाडी राहतों, तेथील गडी चाकरीवर आला नाही, हणून मला धोत्रे धुवावयास व म्हशीला पाणी पाजावयास सांगितले; त्यामुळे आलों नाही.

मा—तुझ्या कपाळी तेंच आहे.

(इतक्यांत माधवशेट दुकानदार प्रवेश करितो)

माध—मास्तर साहेब, रामराम.

मास्तर—या. काय काम आहे आपले ? शाळेत मुलगा का पाठवावयाचा आहे ?

माध—नाहीं. परंतु एक कागाळी सांगावयाची आहे.

मा—खुशाल सांगा. कांहीं हरकत नाही.

माध—(विठूकडे बोट दाखवून.) हा टोपी घातलेला मुलगा काल माझे दुकानावर आला, आणि गुलकंदाचे वाटलीची किंमत विचारू लागला; इतक्यांत मी आंत गेलों, अशी संधी पाहून त्याने गुलकंदाची वाटली उपटली.

मा—कायरे विठ्या, शेट सांगतात हे खरे का?

वि—मास्तर, हे शेट कांहीं तरी सांगतात. मी याच्या दुकानावर आठ दिवसांत गेलों नाही, व यांची माझी ओळख नाही. दुसरा कोणी तरी मजसारखा

एखादा मुलगा गेला असेल. देवाची शपथ मी त्यांची गुलकंदाची बाटली घेतली नाही; गुलकंद कसा असतो तो देखील मला माहित नाही.

माध—मास्तर साहेब, मला येथे येऊन परक्याचे मुलावद्दल खोटे सांगण्याची काय गरज आहे ? अशी तक्रार आजपर्यंत घेऊन आलों होतो का कधी तुमच्याकडे ? आज तरी आलों याचे कारण माझे नुकसान झाले ह्मणून नव्हे; तर या मुलाची चोरी करण्याची खोड जावी ह्मणून. जर या मुलाच्या आंगी ही खोड काईम राहिली, तर पुढे मोठमोठ्या चोऱ्या करून तुरुंगांत जाईल व जन्माचे नुकसान करून घेईल. माझे दुकानावरून हा मुलगा नेहमी शाळेत जातो. मी याला चांगला ओळखतो. गुलकंदाची बाटली याच मुलाने नेली अशा-वद्दल माझे पुरी खात्री आहे.

वि—मास्तर, मी काल यांच्या दुकानावर मुळीच गेलों नाही. मी तांदूळ आणण्याच्या गडबडीत होतो.

भारत—गणू, या विठूच्या घरी जा, आणि त्याच्या आईला लवकर बोलावून घेऊन ये.

वि—मास्तर, आई घरांत नाही. मी शाळेत आलों, त्याचेवळी ती कुलूप लावून मावशीच्या घरी गेली.

मास्तर—गणू, ती येई पर्यंत याच्या घरी वसून राहा. पण तिला आणल्याशिवाय राहू नको.

ग—होय मास्तर, (जातो.)

(तदनंतर सुंदराबाई प्रवेश करिते.)

• मास्त—बाई, आपण कां आलां ?

सुं—मला एक विनंति करावयाची आहे.

मास्त—दुशाल बोला काय असेल तें ! मनांत कांहीं संकोच धरूं नका.

सुं—आम्ही गरीब आहों हें आपल्याला माहीतच आहे.

मास्त—म्हणूनच तुमच्या मुलाला माफी ठेविलेला आहे. शिवाय कधीं कधीं कागद, शई देखील आम्ही त्यास देत असतो.

सुं—हे आपले माझ्यावर उपकार आहेत. आणि ते मी कधीं विसरणार नाहीं.

मास्त—अहो बाई, यांत उपकार कशाचे ? प्रत्येक मनुष्याने गरीबाला यथाशक्ति मदत करावी हें त्याचे कर्तव्यकर्म आहे. गरिबी व श्रीमंती ही वांटलेली आहे असें नाहीं. नशिबाने श्रीमंताचा गरीब व गरिबाचा श्रीमंत होऊं शकतो.

सुं—आपण म्हणतां तें खरें आहे; पण सर्व लोक असें कोठें समजतात ? मला आपल्या जवळ प्रार्थना करावयाची आहे ती इतकीच कीं, माझा मुलगा मीं आपल्या स्वाधीन केला आहे. हाडें भाक्षीं आणि मांस आपले त्यास पाहिजे ती शिक्षा करण्यास किंवा पाहिजे तें काम सांगण्यास आपल्याला पूर्ण मोकळीक आहे; परंतु रात्रीचे

मात्र काहीं काम सांगूं नका म्हणजे झाले. काल सायं-
वा ठी त्यास पुष्करणीचे पाणी. आणावयाला सांगितले; व
मुलीला देवळांत न्यावयास सांगितली, त्या मुळे घरीं
रायला त्याला दोन घटका रात्र पडली; व मला तिष्ठत
वसावे लागले.

मास्त—सह, काल आम्हीं तुला पाणी आणावयास
व मुलीला देवळांत न्यावयास सांगितले होते ? खरे
बोल वरें का.

स—नाहीं.

मास्त—वरें, या पूर्वी तरी कधीं असें काम सांगित-
ल्याचें तुला स्मरतें का ?

स—नाहीं.

मा—काल शाळेंत आला होतास का तूं ?

स—नाहीं.

मा—काहीं कामाकरितां आईनें घरीं ठेविला आहे,
म्हणून गणू जवळ निरोप पाठविला होतास का मला ?

स—होय.

मा—काल गैर हजर राहण्याचें कारण मीं नुकतेंच
विचारिलें, त्यावेळीं तूं मला काय सांगितलेंस ?

स—दूध वालीनें दूध न आणिल्या मुळे चौकशी
करण्यासाठीं आईनें घरीं ठेविलें म्हणून सांगितलें.

मा—नरोखरच का तुला आईनें काल या कामा
करितां ठेविलें होतें ?

स—नाहीं. मीं सर्व खोटें सांगितलें.

मा—बाई ऐकिलेंत नु तुमचा मुलगा काय सांगतो तें ?

सुं—[न बोलतां उगीच राहते.]

मा—अहो बाई, तुमचा मुलगा माफी आहे म्हणून त्यास आम्ही काम सांगतो असें तुम्हांला वाटत असेल, परंतु मीं आज पर्यंत कोणतेच मुलाला खासगी काम सांगितल्याचें मला आठवत नाही. तुमचा मुलगा फार खोटें बोलणारा आहे.

सुं—या पोराला मेरेमेरे पर्यंत मारून, तो असले भिकार गुण सोडून ताळ्यावर येईल असें करा.

मा—खरी हकीगत काय आहे ती मला समजली. आतां त्याजवद्दल चांगला बंदोबस्त करितों. तुम्हीं कांहीं काळजी करूं नका.

सुं—जास्त काय बोलूं ? पण मुलगा चांगला निपजल्यास आपलें नांव वारंवार निघेल,

मा—कांहीं चिंता नाही; जा तुम्हीं.

सुं—येत्यें. लक्षांत असूद्या, (असें ह्मणून निघून जाते) (तदनंतर विठ्ची आई मथुराबाई प्रवेश करिते.)

गणू—मास्तर, ही विठ्ची आई आली.

मा—या बाई; तुम्हांला बोलावणें इतक्याच करितां पाठविलें, काल तुमचा मुलगा आला नव्हता शाळेंत. त्यास विचारितां, तो सांगतो खासगी कामाकरितां तुम्हीं

ठेवून घेतला होता ह्मणून. तुमचा मुलगा पुष्कळ वेळ गैर हजीर असतो. जर त्यास घर कामाकरिता वारंवार ठेवणे असेल, तर त्याचे नांव शाळेतून कमी करण्याबद्दल मला तजवीज केली पाहिजे. नेहमी गैर हजीर राहिल्याने त्याचे शिकणे कसे होईल ?

म—त्याला मी काल ठेविला नव्हता. तो वेळेवर शाळेत निवून आला.

मा—काल तुम्ही त्याला दोन फरे तांदूळ आणाव-
वयास सांगितले ह्मणून घरी राहिलो, असे त्याने मला सांगितले.

म—मी त्याला तांदूळ आणायला सांगितले नाही. त्याने आपल्याला सर्व मजकूर खोटा सांगितला. मी त्यास काल घरी ठेविला नाही, तांदूळ आणावयास सांगितले नाहीत, व शाळेच्या वेळांत त्यास बरचे काम कधीच सांगत नाही.

मा—हे माधवशेट बसले आहेत; यांच्या दुकाना वरील गुलकंदाची बाटली तुमच्या मुलाने चोरिली, ह्मणून मला सांगण्याकरितां ते येथे आले.

म—त्यांच्या बाटलीची जी किंमत होईल ती मी देते.

माध—वाई, मी किंमत मागण्याकरितां येथे आलो नाही. मला किंमत नको. मुलांनी गुलकंद खाल्ले त्यांत कांही वाईट झाले नाही; परंतु तुमच्या मुलाला या लहान

वयंत लागलेली खोड वाईट आहे, ती त्याने सौंडावी, आणि चांगले गुण धरावे अशी माझी मनापासून इच्छा आहे. ही हकीगत मास्तर साहेबांस सांगितल्यास त्यापासून कांहीं फायदा होईल असे वाटल्यामुळे मी येथे आलो.

म-आपले माझ्यावर फार उपकार आहेत.

मास्तर-कायरे पिठ्या, आई सांगते हे खरे आहे का ?

वि-(न बोलतां उगीच राहतो.)

मा-कायरे? बोलत कां नाहीस? खरे काय असेल ते लवकर सांग. नाही तर ही छडी पाहिलीस का ? (छडी दाखवितो.)

वि-मास्तर मी खरे सांगतो पण-

मा-खरे सांगितलेस तर थोड्यावर सुटशील. नाही तर-

वि-खरे सांगतो मास्तर. आईने सांगितले ते खरे आहे. मी गुलकंदाची वाटली चोरिली व आईने मला तांदूळ आणावयास सांगितले नाहीत.

म-या मुलाला सहा महिने आठवण राहिल अशी कडक शिक्षा दिली पाहिजे. त्याजबद्दल मी आपल्याला तिळभरही दोष न देतां उलट फार आभारी होईन. मला गेलावणें पाठविलें, ही आपली मजवर मोठी कृपा झाली असें मी समजतं.

मा—यांत कृपा कशाची आणि मेहेरवानी कशाची ? तसें करणें आमचें कामच आहे.

म—कृपा नाही असें कसें होईल ? बोलावणें पाठविल्यामुळेच मला सर्व हकीगत समजली. त्यास चांगली आठवण राहिल, व पुन्हा असें करणार नाही, अशी कडक शिक्षा करावी, ही प्रार्थना आहे. मी येतें आतां. (असें ह्मणून निघून जाते.)

(तदनंतर गोविंदराव प्रवेश करितो)

गो—नमस्कार मास्तर साहेब.

मा—नमस्कार. वृसा खुरचीवर. (गोविंदराव खुरचीवर बसतो)

गो—काल रामचंद्र शाळेंत का. आला नव्हता, त्याजबद्दल केली का. चौकशी.

मा—हो आतांच केली.

गो—त्यानें आपल्याला काय सांगितलें ?

मा—रामचंद्र, काल शाळेंत येण्याचें कारण मला काय सांगितलेंस ?

रा—(न बोलतां भ्याल्यासारखें करितो.)

मा—भिऊं नको. लवकर सांग. खरें सांगिल्याशिवाय चालावयाचें नाही.

रा—(हळू) पोटांत दुखत होतें व आईनें कड औपध दिलें तेव्हां राहिलें ह्मणून सांगितलें.

मा—तूं सांगितलें खरें आहे का ?

रा—नाहीं.

मा—तर मग काल कोठें गेला होता (वर चढवितात.)
 नें सांग पाहूं ? मला सर्व हकीगत खरी काढतो बरें का ?
 जर खोटे सांगितलें तर ही वेताची छडी वर ती पुस्त-
 पाठीचीं सालडीं निघतील हें लक्ष्यांत ठेव. लीस आणि पेटी

रा—(भिऊन) माझी चूक झाली ठेचीन. खराब

मा—चूक झाली तर त्याजबद्दल आईबापांच्या आणि
 झालेली खरी हकीगत सांगितली पण कलंक लादाल. (विठू

रा—सांगतो मास्तर. काल दुसरीं मुलें पेटी ठेवि-
 गोपाळ, इतके असामी नदीच्या क नला ? साधा चिवडा
 गेलों होतो. खेळ आटपल्यावर सगळे ला ? तुझा चांगला

मा—बरोबर खाऊ काय काय नेला फतर डोकीवर

रा—पेहे, गुलकंद, आणि चिवडा. उभा राहि-

मा—कोणी कोणी काय काय जिन्नस विडपून कोढि-
 होता ? (गहू लागतो.)

रा—मी पेहे, विठूनें गुलकंद, आणि सद्दू गोड लागल

मा—सर्वांनीं चोऱ्या करूनच का हे जिन्नस चड्या
 विले.

रा—नाहीं.

मा—तर चोरी कोणी कोणी केली तें सांग. पाहूं ?
 बोल बरें का ? (देतो.)

रा—विठूनें आणि मीं चोरी केली, व सद्दू मेलों
 क्षणेचे पैसे होते त्याचा चिवडा आणिला. हात

मा-- आतां देवा देवा आणि मेलों मेलों काय? रुपया चोरतांना व पेढे खातांना देवाला विचारलें होतेंस का? [पुन्हा दोन छड्या मारतो.] याच हातानें का पेढे खाह्लेस? तुझ्याकडे काय आहे त्याचें? तुझा हातच लुंच्या त्याला तूं तरी काय करावें? त्याच गुलामाला असा मार दिला पाहिजे कीं, तो पुन्हा चोरी करणार नाही; त्याला पक्की आठवण राहिल. (पुन्हा पांच चार छड्या मारतो व हात सोडतो.) घेशील का रुपया, खाशील का पेढे?

रा--नाहीं मास्तर, पुन्हा कधीं असें करणार नाही. आतां सोडा मला. पायां पडतों.

स--मास्तर, मला उठावशा काढवत नाहीं. पाय भरून आले.

मा--कांय म्हणतोस? पाय भरून आले? चेंडू खेळतांना कसेरे पाय भरून नाहीं आले? गुलांमा, तूं पेढ्यांत आहेस, चिवळ्यांत आहेस, आणि गुलकंदांत ही आहेस. असे भिकार चाळे करून दुसऱ्या पोरांना विघडवतोस का? चोर, तुझ्यामुळें हीं पोरें विघडलीं. या कारट्यांचा तूं म्होरक्या आहेस. तुझा मुकादमपणा काढतो हां बाहेर. तुला उठावशा काढवत नाहीं ना? नको काढूं. डोक्यावरचें दफतर खाली ठेवून इकडे ये पाहूं? [सद्दू दफतर ठेवून पुढें येतो.] कर हात पुढें [हात पुढें करितो. मास्तर हात धरून छड्या मारतो.]

स--(रडूं लागतो.) आई आई आई. लागली हो

लुगली; फार लागली. सोडा मला एकेवेळ. पुन्हा असें करीज तर सांभाची शपथ.

मा—आतां आई आई काय? पेढे, गुलकंद आणलास का आईला? मिटक्या मारून पेढे आणि गुलकंद खातांना कसेरे तुझ्या मनांत आले नाही की, माझी आई गरिब आहे, तिला आपण दिले नाहीत तर मिळणार नाहीत ह्मणून? आतां मात्र आईची आठवण काढतोस? महामूर्खा, दक्षणेच्या पैशाचा चिवडा आणलास का? त्या पैशां कागद आणतास तर काय वाईट झाले असते? [पुन्हा छड्या मारतो व सद् अतिशय ओरडतो.]

गो—मास्तर हात सुटत आले आणि बोटांचे तुकडे पडले. मास्तर, मी खाली उडी मारतो. सहन होत नाही. नाच्याने माझ्या बोटांत लेखण्या घातल्या, त्यामुळे फार कळ लागली.

मा—तुला तसेच पाहिजे. उडी मारलीस तर शंभर फटके तावडतोच पाठीवर वसतील. बोटांचे तुकडे पडले तरी हरकत नाही. तुला पुरी आठवण राहिली पाहिजे. चोरा, याच कामा करितां का तू माधुकरी मागून राहिला आहेस? घरी आईवाप ह्मणतील, चिरंजीव शिकताहेत. आणि हे बृहस्पति इकडे अशा प्रकारचीं घाणेरडीं कसें साध्य करीत आहेत.

वि—मास्तर, कमर मोडली, आणि पेटी पडण्याचे वेतांत आली.

मा—पेटी पडली तर एकाचे दोन विठू लागलेच करीन. कमर मोडली काय? चेंडू उडवितांना आणि धांव मारतांना कशीरे कंबर मोडली नाही? संध्याकाळी थोडासा गुलकंद खा हणजे झालें. माधवशेटच्या दुकानावर दिवे लागतां लागतां जा हो पण! लुच्या गुलाम.

वि—मास्तर, सोसवत नाही. पुन्हा चोरी करीन तर तुमचे पायांची शपथ.

मा—आमचे पायना? बोलावयासच नको. गुलामा, तुझा बाप किती सज्जन होता बरें? त्याचा तूं मुलगा. तूं इतका हरामखोर होशील असें माझ्या स्वप्नांत देखील कधीं आलें नव्हतें.

वि—मी पुन्हा असें केलें तर मला ठार मारा.

मा—उत्तारे त्याच्या पाठीवरची पेटी. (मुलें पेटी उतरतात.) विठ्या, इकडे ये. (विठू मास्तरच्या जवळ जातो.) कर हात पुढें. (हात पुढें करितो. हात धरून मास्तर पांच छड्या मारतो.) आतां करशील का पुन्हा असें? •

वि—नाहीं मास्तर. (पुन्हा एक छडी मारून हात सोडतो.)

(इतक्यांत गोपाळा घोडीवरून उडी मारितो.)

गो—मास्तर, हात सुटले आणि खाली पडलों. पाय लचकेला.

मा—गुलामा, पाय लचकला काय? तूं मुद्दाम उडी

टाकिलीस. माधुकरा खाऊन खाऊन पोळा सारम्रा माजलां
आहेस. तुझे चांगले कांडात काढतो बरे का? ये इकडे.
[मास्तरचे जवळ येतो.] कर हात पुढे. (हात पुढे
करितो व मास्तर छड्या मारितो.) करशील का असे
पुन्हा?

गो—नाहीं मास्तर, पुन्हा कधीं असें करणार नाहीं.

मा—कायरे, पुन्हा कराल का चोरी?

चार मुलें—नाहीं.

स—जर आम्ही पुन्हा चोरी केली, अगर गैर हजीर
राहिलों, किंवा धडा पाठ केला नाहीं, अथवा खेटें
बोललों, तर आपल्या मनाला वाटेल ती शिक्षा करा.

मा—पहा बरे; पुन्हा असें करावेंसें वाटेल.

चार मुलें—नाहीं मास्तर, खरोखर पुन्हा असें
करणार नाहीं.

मा—बरे; जा बसा सर्व असामी जागेवर. खबरदार
पुन्हा असें कराल तर.

(सर्व मुलें जातात.)

प्रवेश २ समाप्त.

अंक २ समाप्त.

अंक ३.

प्रवेश १ ला.

स्थळ—अंबाबाईचे देऊळ.

[राधाबाई व पार्वतीबाई गांवातील दोन स्त्रिया प्रवेश करितात.]

पा—कां राधाबाई, आतांशा असतां तरी कुठे? देवीच्या सुद्धां येण्याची तिकडून बंदी झाली आहे वाटते! शिकस्त आहे हो पण. बरोबर एक महिना झाला. आजच एकादशी. मागच्या पहिल्या पंधरवड्यांतल्या एकादशीला येथे भेट झाली होती, त्यावर आज. इतके का हल्लीं तुमचे वेड लागले आहे!

रा—आपल्या वरून जग पारखावे म्हणतात ते कांहीं खोटे नाही.

पा—मी रोजच्या रोज अंबाबाईला येते बाई. तुम्ही मात्र आतांशा येत नाहीं म्हणून म्हटले कदाचित् तसे असेल.

रा—तुम्ही म्हणतां तसे का आतां आमचे दिवस आहेत? मुले झालीं, बाळे झालीं, माझा सर्व संसार आटपला. तुमच्याबद्दल म्हटले तर एक असो तरी. तुमचा सर्व संसार व्हावयाचा तो पुढेच आहे.

पा—पण मी कुठे नाहीं म्हणते! तुम्ही इतके दिवस होत्यात कुठे ते सांगा आधीं.

रा—कुठे गेल्यें नव्हत्यें; घरांतच होत्यें. आतां दिवाळी आली आहेना जवळ? जांवाई यायचे आहेत. दिवाळसण आहे. त्या गडबडींत आहे अतांशी.

पा—तर मग आणखी आठ दिवसांनीं आपल्याला तिकडेच रहावयाला आलें पाहिजे.

रा—अहो, विचारतां काय? घरचें कार्य. परकीपणा का कांहीं आहे? तुमच्या सारख्या चार मैत्रिणींनीं मदत केल्या शिवाय मी एकटी काय करणार घरांत? शिवाय आमच्या वाळ्याच्या लग्नाचें जमतें आहे.

पा—म्हणजे? तुळशीचीं लग्ने झालीं नाहीत तोंच?

रा—अहो, जमतें म्हणजे काय? तीन मुली. नुस्त्या सांगून आल्या. पण टिपणें कोणी बघितलीं आहेत? काई-मचें कुणालाच सांगितलेलें नाहीं. एक म्हणतो, पांचशें रुपये हुंडा देईन; दुसरा म्हणतो, नऊशें देईन; आणि तिसरा म्हणतो अकराशें देईन. ओढून धरिलें, तर आणखी चारशें रुपये जास्त मिळतील असें भटजी सांगतात. परंतु या तिसऱ्या मुलीची जातकुळी चांगली नसून, मुलगी तेरा वर्षांची आहे असें सुंदराबाई कालच मला सांगत होत्या. आमच्या बाळ्याला नुकतें कुठे तेरावें वर्ष लागलें आहे.

पा—पण मुली पाहिल्यात का तुम्हीं आपल्या डोळ्यांनीं? नाहीतर हुंड्यावर उड्या माराल, आणि सून वाईट कराल; तें बरें नाहीं हो.

रा—माझे म्हणणें तेंच आहे. तिकडे आहे हुंड्यावर

नजर. पण मी नाही बरें तसें करूं देणार! मी स्वतः
मुलगी पाहीन, तेव्हांच होय किंवा नाही तें सांगेन. . .

पां—अहो, हुंडा पांच चारशें कमी काय आणि
जास्ती काय? तुम्हांला पैशाला कांहीं कमी आहे असें
मुळीच नाही; म्हणून हुंचाकडे नजर न देतां, तुम्हीं स्वतः
मुलगी पाहून, बाळ्या योग्य बायको, व सासु सासऱ्याला
साजेल अशी सून करा ह्मणजे झालें. हुबेहूब तुमच्या
तोंडवळ्याची पाहिजे.

रा—म्हणजे? इतकी का मी चांगली दिसत्ये? भलतेंच
कांहीं तरी.

धा—अहो, यांत मी भलतेंच काय बोललें? या गांवांत
तुमच्या तोंडीची एक देखील बायको मला दिसत नाही.
खरोखरच तुम्ही त्या राधाबाई आहांत.

(इतक्यांत सगुणाबाई प्रवेश करिते.)

रा—या सगुणाबाई; तुम्ही हल्लीं उंबराचें फूल किहो
झाल्यात. चारचार महिन्यांत उंबाबाईच्या दर्शनाला
देखील येत नाहीना ? घरांत बसून चैन तरी कसे पडते
पण तुम्हांला ?

पा—राधाबाई, तुम्ही तरी वेड्या सारखें काय विचा-
रतां त्यांला ? सगुणाबाई आणि यजमान तुम्हां आम्हांला
दिसायला मात्र दोन. पण—

सः—तेंच खरें. तुमच्या तोंडांत साखर पडो.

पा—सगुणाबाई, तुम्हांला हल्लीं कांहीं होतें का आहे?

तोंड अगदीं सुकलेलें दिसतें तें? डोहाळे होतात कीं काय?

स-खुशाल थडा करा. तुम्हीं न कराल तर तुमचीं मुलें का करणार आहेत ?

पा-राधावाई, तुम्हांला वाटतें का ही मी थडा करित्यें ह्मणून ? तुम्ही सांगाहो ह्या तशा दिसतात कीं नाही त्या ?

रा-मला किंनई, धाई तीन महिने गेलेले दिसतात ह्यांना ?

स-त्यांत वाईट काय पण ! अहो, तीन नाही आणि एक नाही. मला किंनई हल्लीं अगदीं चैन नाही. जिवाला हुरहुर लागली आहे.

रा-कशाची हुरहुर लागली आहे तुमच्या जिवाला?

स-आमचा रामचंद्र किंनई आतांसा वाईट नादाला लागला. त्या दिवशीं आमच्या नकळत किल्ली घेऊन त्यानें पेटीचें कुलूप काढिलें, आणि तींतून एक रुपया काढून घेतला; आणि पांच चार पोरानीं मिळून त्याचे पेढे घेऊन खाले.

पा-पण तुमचा मुलगा अगदीं लहान आहे हो.

स-मूर्त लहान पण कीर्त मोठी झाली ना ? मग घरांतून शाळेंत जाणें झालें, आणि त्या पोराला मरे मरे पर्यंत मास्तरकडून मारविला.

पा-इतका का पोराला मारवायचा ? राग आला कीं पुरुषांचें हेंच कपाळ. ६

स-झालें तें एका अर्थी कांहीं वाईट नाहीं. त्याला तरी नको का पुरी आठवण राहायला ?

या-ह्मणून काय झालें पण ? लहान पोराला इतकें मारवणें कांहीं चांगलें नाहीं. मास्तराला काय ? आधींच उल्हास आणि त्यांत फाल्गून मास. वेळेवर शाळेंत यायचें नाहीं, शिकवायचें नाहीं; आणि त्यांत पोरानें जरा इकडे तिकडे केलें, कीं त्याला झोडप झोडप झोडपायला मात्र तयार. आमचा रघुनाथ शाळेंत जायला लागून दोन वर्षे झालीं, पण अद्याप त्याला श्रीचा फरवळा देखील येत नाहीं. महिना भरला कीं फी मागायला मात्र पोरान्या तीन तीन खेपा.

रा-सगुणाबाई, तुमच्या रामूनें हें कृत्य दुसऱ्याच्या नादानें केलें असेल. कारण ही अकल मोठ्याची आहे.

स-अहो, तो माधुकरी गोपाळा आहेना, त्याच्या संगतीनें आणि त्या सुंदराबाईच्या सद्याच्या नादानें माझा रामू अगदीं विघडला. त्या मास्तरानें संगळ्या मुलांना चोपून काढिलें. ठीक झालें.

रा-कुठला हो मास्तर तो ?

स-तो नगराकडचा आहे म्हणतात. दहा

रा-कुठे राहतो बरें ? तेल्या कोणते

स-तुम्हांला नाहीं का माहीत असतें.

अहो, गांवाच्या बाहेर मारुतीच्य परंतु ती भागीरथीबाई बेंठें घर आहेना, त्या घरांत ते शोव कीं प्राण करिते.

ळींचीं आणि पोफळींचीं झाडे पाहिळींतना कितीक आहेत तीं ? जवळ मिठाच्या खात्यातील शिपायांची चौकी आहे तेंच घर.

रा-अगदीं ह्यातारा, केंस पिकलेले, दांत पडलेले, आंगावर नागपुरी उपरणी आणि डोक्याला पुण्याची पगडी असते व एक बाजू धरून रस्त्यानें भराभर चालतो तोच का ?

पा-राधाबाई, अद्याप कसें तुमच्या लक्षांत येत नाही ? मी त्याची बरोबर खूण सांगतें हो तुम्हांला. एक महिन्यापूर्वीं तुमचे घरीं पोह्यांचे पापड लाटायला बाई आली होती, ती आहे का तुमच्या लक्षांत ?

रा-त्या दिवशीं किनई बऱ्याच ब्रायका आल्या होत्या आमचे घरीं. तेव्हां तीच बाई माझ्या लक्षांत कशी राहणार ? शिवाय मी होत्ये त्यावेळीं अतीशय गडबडींत.

पा--अहो, ठेंगणी ठुसठुशीत, गोंडस, तोंडावर थोडे-केसे देवीचे वणं, अशी गोरटेली बाई दररोज सायंकाळीं शालीचा बुरखा घेऊन देवळांत जाते, हातांत स्वच्छ

स-मूनीं भरलेला रुप्याचा प्याला असतो, त्यावर एक घरांतून शाळेंत जाई, जाईचीं वगैरे सुवासिक व नाजुक फुलें पर्यंत मास्तरकडून मांदोन तीन मुली असतात, आणि हातांत

पा-इतका का पोरान्ण ठुमकत चालते तीच बाई.

पुरुषांचें हेंच कपाळ. ते मास्तर आणि ती बाई लक्षांत तीची भागीरथीबाई; रामभटाची

मुलगी. ती बांपा बरोबर पुष्कळ दिवस नाशकाला राहत होती, आणि तिची बहीण रमाबाई देशमुखांकडे स्वयंप्रत्याल्य होती. आतां बरोबर समजलें.

पा--आतां कशा बरें उमजल्यात ? ती तुमची भागीरथीबाई त्या मास्तरची बायको बरें का ?

रा--असें काय ? हें मला नाहीं माहीत; मी समजत होतें, त्याची बायको दुसरी असून ही तिची कोणी तरी नातलग आहे म्हणून.

पा--अहो, त्याची पहिली बायको मेल्यावर महिन्याचे आंतच त्यानें हिच्याबरोबर दुसरें लग्न केलें. तुमच्या त्या 'रामभटानें अकराशें रुपये घेतले म्हणतात.

रा--कसावचू, तो! कोणी आणखी अकराशें रुपये देता तर त्यानें तिचें प्रेताबरोबर देखील लग्न लावून दिलें असतें.

पा--विचारी ठार बुडाली. लहानपणीं पोरींचीं लग्नं करूं नये म्हणून पुरुष व्याख्यानें देत असतात तीं या सार्ठीच! अशा नवऱ्याबरोबर वागणें तिला कसें चांगलें वाटत असेल तें असो.

रा--पन्नास किंवा साठ वर्षांच्या थेरड्याशीं दहा वर्षांच्या कोंवळ्या मुलीचें लग्न लागल्यावर तिला कोणते प्रकारचें सौख्य वाटेल हें उघड दिसतें.

पा--अहो, तुम्ही म्हणतां खरें, परंतु ती भागीरथीबाई या बळवंतराव मास्तरला अगदीं ओव कीं प्राण करिते.

स-अहो, करील तर नवल काय भोठे त्यांत? जगाच्यावर प्रसंग येतो त्याला असेंच वागावे लागते. म्हणतात तशीगत. "पदरीं पडले आणि पवित्र झाले;" ती शिकलेली आहे, विचारी आहे, पग करील काय? वायकोची जात; आलेले दिवस कसेतरी लोटले पाहिजेतना? तिचा स्वभाव मनमिळाऊ व आनंदी आहे. असें आहे, तरी तिचा रडवा किंवा चिंताग्रस्त चेहरा मी आजपर्यंत कधींच वधितला नाही; सारा दिवस हास्य मुखी. तसेंच काम काज उरकण्यांत पटाईत. कार्य प्रयोजन किंवा नडीची वेळ आल्यास शेजाऱ्या पाजाऱ्यांना देखील तिचा अडल्या गरजेला उपयोग होतो. विचारीच्या तोंडांतून नाही असें कधींच येत नाही. परोपकारी आहे वाचडी!

पा-तिच्या आंगावर दोन हजारांचे तरी दागिने असतील.

स-जास्त म्हटले तरी चलिले. नुस्ती नथच सातशें रुपयांची आहे; शिवाय चंद्रहार, दुर्शा, गोठ, पाटल्या, बुगड्या, डोकींतील नग व सोन्याची कांकणें, झिळून तीन हजारां जवळ जवळ दागिने होतील. पायांतील तोडे आणि नाकांतील नथ, या दोन दागिन्यांमुळे ती रंभे प्रमाणें शोभते. तिच्या मोठ्या खोप्याला फिरकीची फुले फारच शोभा देतात.

रा-सगुणावाई, त्या मास्तराला कांहीं येत नाही म्हणतात.

स-भलेंतेंच एखादें! असें होईल तरी कसें? उगीच कां त्याला पन्नास रुपये पगार मिळतो?

रा-अहो, तो जुना आहे म्हणून. आमचे घरीं म्हणायचें होतें, त्याला हिशोब मुळींच येत नाही. त्याच्या हाताखालचे दुसरे मास्तर पोराना हिशोब शिकवितात.

पा-सगुणा घाई, राधाघाई म्हणतात तेंच खरें. तो पुण्याच्या कालेजांत शिकलेला नाही. आंवे घेतले तरी हिशोब भागीरथी घाई करणार, व दूध घेतलें तरी देखील हिशोब करून पैसा भागीरथी घाईच चुकविणार.

स-तर मग त्यास सायबानें ठेविला तरी कसा पण? सायबाला नाही का हें समजत?

रा-अहो. साहेब राहणार पुण्यास; हा राहणार येथें. त्याला ही वातमी मुद्दाम घायचें कुणाचें अडलें आहे?

स-त्याला शिकवितां येत नाही तर शाळेंतल्या पोरान्ची परीक्षा हो कशी चांगली उतरते?

पा-मी सांगतें हो तुम्हांला कशी चांगली परीक्षा उतरते ती? आपल्या वाड्या समोर डेपुटी रावसाहेब राहतात ते परीक्षा घेतात. हा वळवंतराव मास्तर किंनई नेहमी त्यांजकडे जातो येतो व गरिबी दाखवितो, यामुळें त्याच्या वाटेस कोणी जात नाही. शिवाय गांवांतल्या मोठ मोठ्या लोकांकडे तो वरचेवर रूपा घालितो. आणखी काय करितो तें सांगूं का तुम्हांला?

स-सांगा. थांवल्यात कां मध्येच?

पा-त्याच्या शाळेची परीक्षा होते, त्या दिवशीं जीं पोरें वाईट असतील त्यांस शाळेंत येऊं नको म्हणून सांगतो; आणि तें न ऐकून कित्येक मुलें आलीं, तर त्यांस दुसरे वर्गांत वसवितो; आणि शाळा सुटल्यावर सर्व मुलांबरोबर घरीं पाठवितो. आमच्या कृष्णाला त्यानें यंदा असें केले.

स-पंण वर्गांत कमी मुलगे असले तर त्या मास्तराला डेपुटी कां नाहीं विचारीत, कीं हे मुलगे आज कुठे आहेत म्हणून?

पा-अहो, ते थोर लोक; त्यांचें लक्ष्य अशा वारीक सारीक गोष्टींत असतें कुठे? सरासरीस काम आटपलें कीं झाले मोकळे. एकेका शाळेंत दोन दोनशें, तीन तीनशें मुलें असतात. इतक्या मुलांची चौकशी कसली आणि परीक्षा कसली? एखाद दुसरा प्रश्न विचारला ह्मणजे झालें. सांगितला बरोबर तर मुलगा पास व मास्तर हुशार; आणि नाहीं सांगितला तर मुलगा नापास व मास्तर गैर हुशार किंवा आळशी; पोरांच्या जबाबदेण्यावर मास्तराचा शहाणपणा विकावयाचा. कांहीं तरी मारला शेरा कीं चालले घरीं. वर्षभर केलेलें काम एका किंवा अर्ध्या वटकेत कसें पाहतां येईल, हें आपल्याला नाहीं का समजत?

स—पार्वतीबाई, तुम्हांला वरीच माहिती आहे हा शाळेची?

रा—सगुणाबाई, तुम्हांला काय त्यांत मोठे नवल वाटले ? त्या लहानपणीं शाळेत जात होत्या. त्यांना शाळेकडची सर्व माहिती आहे. त्या पोथ्या वाचतात व एखादे वेळीं शास्त्री बौवांसारखें पुराण देखील सांगतात. लग्नाच्या आधीं पासूनच यजमानाची आणि त्यांची शाळेंतील ओळख आहे.

स—फार चांगले; अशीं माणसे पाहिलीं म्हणजे मनाला आनंद वाटतो. नाही तर आम्हीं पहा; नुस्त्या खांयाला काळ आणि भुईला भार. आम्हांला लिहिणें येतें तर फार बरे झाले असतें. कुठून दोन ओळींचें पत्र आलें तर आहे का आमचा कांहीं तरी उपयोग ? पुरुषांची वाट पहात वसावें तेव्हां.

रा—लिहिणें येतें म्हणूनच आमच्या पार्वतीबाईवर हरिपंतांची बहाल मूर्ती आहे ती! उगीच नाही बरे का ? नाहीतर आमच्याकडे मेलं दोन दोन महिन्यांत कोणी हुंकून देखील पहात नाही.

पा—राधाबाई, तुम्ही म्हणतां खऱ्या, पण आमच्या सासूबाईला नाही हो मला लिहिणें येतें तें आवडत! लिहिणारी लिहिणारी म्हणून मला रात्रंदिवस टोंचीत असतात. केरपोतेच्यापासून सर्व काम करित्ये, तुरी देखील कोणी बरे म्हणत नाही. तिकडे सुद्धां सासूबाई सास्वेंच बोला-

यचें;पण तें मात्र त्यांच्या तोंडापुरतें. मामंजीचा मला काडी इतका त्रास नाही. उलट माझा कड वेऊन ते कैवीं कधीं सासूबाईला बोलतात देखील. मग केवढा एकेक छोट्या सासूबाई करतात पण! संध्याकाळचीं जेवणें खाणें आटे-पून दिवे मालवत पर्यंत एकसारखी धडपड सुद्ध असते.

स—आम्हांला आहे माहीत तुम्ही सासू कशी आहे ती! नट्यापट्टा करून जर सकाळींच गोष्टी सांगावयास बसली, तर दोन प्रहर पर्यंत जाग्यावरून हालवयाची देखील नाही. तोंडच्या पाटिलक्या मात्र कशा सुरेख करील. पक्की बोलवेवडी आहे.

रा—सगुणाबाई, तुम्ही आतां सून कराल किंई ती भराभर लिहिणारी व फडाफड बुकें वाचव्हायी करा म्हणजे झालें. मग तुम्हांला रोज बुकें, पोथ्या वाचून दाखवील. आम्हीं देखील एकावयास येऊं.

स—अंबाबाईच्या मनांत असेल तर मला लिहिणारी वाचणारीच सून मिळेल.

पा—राधाबाई, आतां येथें बोलत तरी किती वेळ बसायचें ? उशीर नाही का झाला ?

स—खरेंच; फार दिवसांनीं भेटे झाल्यामुळे बोलतां बोलतां वेळ केव्हां गेला तें समजलें देखील नाही.

रा—लावा तर कुंकू आणि चला जगदंबेला नमस्कार करून.

(तसें करून रवजणी निघून जातात)

प्रवेश १ ला समाप्त.

प्रवेश २ रा.

स्थळ—काकासाहेबांची वाग.

(सडू, विठू, रामचंद्र, व गोपाळा प्रवेश करितात)

सडू—विठ्या, आज रविवारची सुटी. आपण राजरोस चैनीने वाहेर पडलों पण फुकट. वरोवर खायला कांहीं नाही. एखादी विडी सांपडती तरी देखील बरे झाले असते.

वि—विड्या पाहिजेत का तुला ? त्या दिवशीची आठवण नाही वाटते ?

सडू—नाहीं कशी ? पक्की आठवण राहिली आहे.

रा—आम्हांला ठोक देतांना त्या म्हातारड्याने नारसिंह अवतारि आणिला होता. माझ्याने त्याजकडे बघवेना सुद्धां.

सडू—या म्हाताऱ्याला पेनशनमध्ये कां काढीत नाहीत? एवढ्या मोठ्या शहराला असा अक्षर शत्रु मास्तर पाहिजे कशाला ?

गो—अरे, त्याला पेनशनमध्ये ढकलणार कोण ? रावसाहेबना ? ते त्याच्या अगदीं हातांत.

रा—अरे, हा मास्तर महिन्यांतून एकदां तरी वेळेवर शाळेत येतो का ? अकरा वाजतां शाळा असली कीं, स्वस्थपणीं जेवणखाण आटोपून व झोप घेऊन बारा, एक वाजतां येणार; आणि सकाळीं सात वाजतां शाळा असली तर एक कोप चहा झोडून, वर भार्गीरथी काकूनें

कैलेले. दोन वेसनाचे लाडू दडपून व थंडगार पाणी घटां-
घटां पिऊन आठ वाजतां येणार. बरें; उशिरां आला तर
आमचें काय गेलें? पण आल्यावर अर्धा तास तरी शिकवितो
आहे का? तेंही नाही. शाळेंत आल्यावर पगडी खुंटीला अड-
कवून शुभ्र डोक्यावर मखमालीची टोपी ठेविली, कीं हातांत
काठी घेऊन चालली स्वारी तपासणीला. या असिस्टंट-
च्या वर्गांत जा, त्याला बोल, याला कां उशीर झाला म्हणून
विचार, त्याला तुम्हीं शिकवीतच नाहीं म्हण, हें टेंबल
उचल, ती खुर्ची आपट, हा फळा तिकडे ने, तो घोडा
इकडे आण, या असिष्टंटला रिपोर्ट करीन म्हणून दम दे,
त्या असिष्टंटला बदलीची हूल दाखव, ही याची व्यवस्था.
शाळेच्या वेळांत गांवांत भटक्या मारितो हें या बडे
लोकांना कसे दिसत नाहीं ? समजून उमजून डोक्यांवर
असे पांघरूण कां बरे घालितात ?

वि—तें कांहीं विचारूं नकोस. आहे तें सर्व यथास्थित
आहे. या काळांत इमानाची दुनिया नाही, व बडे लोकां-
जवळ खऱ्याची किंमत नाही. पुढें पुढें नाचेल व तोंडपुजे-
पणा करील तो चांगला. लांब कशाला ? असिष्टंटला मात्र
रजा विन पगारी; व याला तेवढी पगारी. मिळून गरी-
बाला किंमत नाही, व मेहनतीचें चीज नाही. शाळा
उत्तम लागली तर याला प्रमोशन, वाईट लागली तर
असिष्टंटला दंड किंवा कमी पगार.

स—अरे, त्या मास्तरला येतें काय शिकवायला ?

तुळशी, फुलें, केळीची पानें, कुंड्यां, वेली, गवतीं चहीं, यांची व्यवस्था करण्यांतच त्याचा सारा वेळ जातो. तो देवभक्त मात्र खरा आहे.

रा--कशावरून रे त्याला तूं देवभक्त म्हणतोस ?

स--तो दररोज संध्याकाळीं शाळा सुटली म्हणजे फुलें, तुळशी, वेल, धोतरांत बांधून घरीं नेतो त्यावरून.

रा--तूं अगदीं चुकतोस. तो भार्गीरथीः काकूकरितां फुलें, तुळशी नेतो. ती गणपती भक्तीण आहे असें म्हटलेंस तर एक असो तरी.

स--गणपतीची पूजा केली म्हणजे झाली का गणपती भक्तीण ? तिची पूजा मुलगा होईपर्यंतच. मी तिला कधी गणपती भक्तीण म्हणणार नाहीं. आमच्यांवर कसा अंमल वजावते तें पहातोसना तूं ?

गो--अरे, त्याचा पहिले वायकोचा मुलगा सांता-ज्यस पळून गेला.

स--आणि भाच्यानें त्याच्या कडून ताटी कापिली; न पुतण्याची आणि त्याची मारामार झाली.

गो--त्यानें आपलें कांहीं इष्टेष्ट बोळांतील ठसा काकूला दिलें हें खरें का ?

रा--तें मला माहीत नाहीं; पण तिनें मात्र आपलें सर्व भांडवल त्याच्या स्वाधीन करून कागद रजिष्टर केला असें मला माहीत आहे. त्या कागदावर आमचे बाबांची साक्ष आहे.

गो—ठमा काकूने आपले भांडवल याच्या स्वाधीन कां. धरे केलें ?

रा—अरे, ती त्याची नातलग आहे म्हणून.

गो—अरे, पण ती देशस्थ आहेना ?

रा—मग ? देशस्थ असली म्हणून काय झालें ? मास्तर देखील देशस्थच आहे. तो नगरचा रहाणारा. इकडे फार दिवस राहिल्यामुळे तो कोकणस्था सारखा दिसतो इतकेच. ती इतका म्हत्तारा झाला, तरी अद्याप त्याचे आईबाप आहेत. चार महिन्यापूर्वी ते येथे आले होते; म्हातारा किती मजबूद होता पण? घांढावरची माणसे बळकट खरी. त्याच्या हाताचे मनगट माझ्या पोठरी येवढे होते. त्याचे केस अद्याप काळेभोर आहेत.

स—कांहीं असो. या त्याच्या हकीगतीचा आपण डेण्टी कडे अजि करणार; त्यांनीं नाहीं ऐकिलें तर साहेबांकडे; तिकडे नाहीं दाद लागली तर अखेरीस सरकारांत; पण कसे तरी करून या मास्तरास यंदा पेंशनमध्ये काढण्याची तजवीज करणार.

गो—त्या दिवशींच्या माराची पुरी आठवण राहिली मला. पाठीवरचे वळ अद्याप गेले नाहींत.

स—त्यांत काय आहे ? शाळेंतील मुलांनीं मार खाल्लाच पाहिजे. मार खाल्ल्याशिवाय विद्या कशी येईल ? हल्लीं जे मोठमोठे पगारवाले आणि पगडीवाले लोक झळकतात, त्यांनीं देखील लहानपणीं आमच्या सारखाच मार

खाल्लेला 'आहे. टांकीचे घाव सोसल्याशिवाय देवकळा कशी येईल? खरें म्हणशील तर आतासंच माराचें बंड कमी झालें आहे. माझे आजोबा सांगत, पहिल्याने पोरांना कमरभर खळग्यांत पुरीत, मग रात्री कोल्हीं येऊन त्यांस चावत; तसेंच आंगाला कुयलीची किंवा खाजखोलतीची पाने चोळीत, व सामाला बडवतात त्याप्रमाणें सोढग्यांनी बडवीत. त्यापेक्षां हल्लीं पुष्कळ चांगलें.

गो—ही बाग कोणाची ?

स्व—काकासाहेबांची.

गो—मला भुक लागली बुवा.

स्व—करंदीचे कांटे देऊंका आणून ?

गो—सच्य, यावेळीं अशी थडा करितोस का ?

स्व—गोप्या, तूं हल्लीं फारच पत्रास मारायला लागलास. गुलामा, बारा वाजेपर्यंत सर्व गांव झोडपून झोळी भरून आणिलीस व गड केलीस तरी तुझ्या भुकेची शांति झाली नाहीना ?

गो—मी खोटें सांगतों काय? या बागेतून मला दहा साखर लिंबें आतां आणून दे; तीं मी पंधरा मिनिटांत खाऊन दाखवितों.

स्व—लिंबें नाहीत पण साली पडलेल्या आहेत; त्या हव्यातर एक टोपली भरून तुला आणून देतो.

गो—आपण तुझ्या पुढें कांहीं बोलत नाही.

स्व—गोप्या तुला लाज कशीरे नाही घाटत? तुझ्या

पोटांत राक्षस का उठला आहे? घरदार खाऊन तोंडी
 ांसे लावणारे गृहस्थांपैकीच तू आहेस असें मला वाटते
 त्या दिवशीं चिवडा खाल्लास त्याचा भिवडा कसा उडाला
 ते विसरलास का इतक्यांत? खबरदार पुन्हा खाण्याचे
 नांव काढशील तर.

रा—सद्या, त्या दिवसा पासून आपला एक मोठा
 तोटा झाला.

स—कशाचारे?

रा—जिकडे तिकडे कडे कोट बंदोबस्त; इतके दिव-
 सांत एक पै हाताला लागेल तर शपथ.

स—सर्वांची अवस्था तीच झाली आहे.

गो—अरे, या वागेंत जाऊन फिरण्यास काय हर-
 कत आहे?

स—नुस्तें आंत फिरलें म्हणून काय झालें? आंधण
 चोरी थोडीच करणार आहों. मौज बवितली कीं चालले
 घरीं.

रा—आंत जाण्यास कांहीं हरकत नाही. चला आंत.
 (सर्व वागेंत जातात.)

स—अतिशय चांगली वाग आहे. आंब्यांना नुकता
 मोहर येत आहे. द्राक्षांचे घोंस पहा कसे लोवंत आहेत
 ते? तो केळ्यांचा घड जमिनीला लागलेला आहे असा
 भास होतो. गुलाबाचीं व मोगरीचीं फुलें कशीं ट्वटवीत
 विसतात पहा. त्यांचाच का हा वसायमाट सुटला आहे? अरे,

त्या राहाटाला बैल फिरतो त्याचे डोळे फडक्याने कां बरे वांधिलेले आहेत?

रा—वाटोळें फिरतां फिरतां त्यास भोंवळ येते म्हणून.

स—अरे, समोरच्या बांकावर ती कुणाची मुलगी वसली आहे बरे? आपले ओळखीची दिसत नाही. जर ती एकटी असेल तर सर्वांनी मिळून आपले काम साधून घेऊं बरे का?

गो—तिच्या जवळ कसले काम साधावयाचे?

स—पुतळ्या दिसतात का तुला तिच्या गळ्यांत? मला वाटते तें सुमारे पंचवीस पुतळ्यांचें गांठलें असावें. जर कोणी जवळ नसेल तर घेऊं गळ्यांतून काढून आणि जाऊं पळून; मग वर्ष सहा महिने पर्यंत पेढ्यांची काळजी नको.

गो—अरे, पुतळ्या काढून घेतांना ती ओरडली तर?

स—ती न ओरडण्याचा बंदोबस्त मी करीन.

गो—तिचे तोंड का तूं आवळून धरणार आहेस?

स—असें करावयाला मी जनावर आहे की काय? आपण तिच्या केंसालाही धक्का लावावयाचा नाही. ती आम्हां सर्वांची धाकटी बहीण आहे असें मी समजतो. ती न ओरडण्याबद्दल मी पाहिजे तशी युक्ति करीन.

रा—चला तर सर्व असामी तिच्या जवळ. (जवळ जाऊन व ती उभी राहते.)

स—ताई, कुणाची मुलगी तूं?

मु-काका साहेबांची.

स-कौणते काका साहेब?

मु-बोड्याच्या गाडीत बसून जातात ते.

स-गाडीचा बोडा पांढरा आहे ना?

मु-होय. त्याला कालच नवीन लगाम आणिली.

स-मोजणीच्या खात्यांत असतात तेच का?

मु-होय. त्यांना दोनशें रुपये पगार आहे. कालचावांनी मला ही पुतळ्यांची माळ दिली; (गळ्या हात लावून दाखविते.) आणि चितूला जरीकांठी टोपी आणिली. त्या टोपीवर हिरवे रेशमाचे दोन पोपट काढिलेले आहेत.

स-तू येथे कुणा बरोबर आलीस?

मु-आई बरोबर. आई आणि मी गाडीतून आलों. शिपाई गाडी हाकीत होता. रस्त्यातून येतांना बोड्याने मस्ती केली.

स-तुझी आई आणि शिपाई कोठे आहेत?

मु-शिपाई बोडा धरून उभा आहे, आणि आई बागेच्या शेवटाला स्वर्णपुष्पीचीं फुले आणण्याकरिता गेली आहे. ती येईपर्यंत मला येथे बसावयाला सांगितले आहे.

स-आपल्या आईला हाक मार पाहू?

मु-ती फार लांब आहे. माझी हाक तिला ऐकू जाणार नाही.

स—रें शिपायाला तरी हाक मार--आम्हांला थोडीं गुलावाचीं फुलें पाहिजेत?

मु—शिपाई आहे रस्त्यावर; माळी सुद्धां तिकडेच गेला आहे. त्या दोघांनाही चांगलें ऐकू येत नाही. आणि ते असतील गाडी धुण्याच्या व घोड्याला पाणी पांजण्याच्या खटपटींत. तुम्हांला मी देत्यें फुलें. फक्त गुलावाचींच पाहिजेत कीं आणखी दुसरीं कशाचीं पाहें-जेत? गवती चहा देखील पाहिजे तरी आहे.

गो—सध्या, सर्व ठीक आहे.

रा—उशीर नको.

धि—जलदी करो.

स—तुम्हांला आमची सर्वांची बहीण आहेस. तुला आम्ही मारीत नाही; भिऊं नको. तुझ्या गळ्यांतील पुतळ्यांनै गांठले काढून आम्हांला दे.

मु—((घाबरी होऊन) आई मला रागावेल.

गो—बऱ्या बोलानें दे, नाहीतर आम्हीं जवरीने काढून घेऊं.

मु— [हलक्या स्वरांनै] मी देणार नाही. आईला व शिपायाला हाक मारित्यें.

स—हाक मारलीस तर! या चाकूनें तुझी मान तोडीन. (चाकू दाखवितो.) विठ्या, तूं हिचे हात धर, राम्या, तूं पाय धर, आणि गांप्या, तूं हा चाकू घेऊन हिच्यापुढें उभा रहा;) (चाकू गोंप्या जवळ देतो.)

आणि ओरडली कीं पोटांत खुपस; (डोळे मिचकावतो.)

आणि मी माळ काढून घेतो.

[त्याप्रमाणे करून माळ काढून घेऊन सर्व असासी पळून जातात.]

प्रवेश २ समाप्त.

अंक ३ समाप्त.

अंक ४.

प्रवेश १ ला.

(फौजदार प्रवेश करितो.)

फौ—मी पुष्कळ ठिकाणीं काम केलें, परंतु या गांवा-
सारखा खाष्ट गांव मला कधीं मिळ . नव्हता. ह्या
ठिकाणीं आपणास जागा मिळाल्यास चांगली असें
वाटतें खरें, परंतु अनुभवाअंतीं त्यांत कांहीं अर्थ नाही.
ह्या ठिकाणीं नानाप्रकारचे त्रास सहन करावे लागतात.
चोवीस तास नोकरी केली तरी सुद्धां काम पुरें होत
नाहीं. गुन्ह्याचे तपासाचे काम निराळें, पण नस्ता
मुकादमपणा करितां करितांच जीव टेंकीला येतो. हे
काय मोजणीचे साहेब आले पकडा गाड्या; देवीखात्याचे
साहेब आले धरा पोरें; प्रांताचे साहेब आले ठेवा बंदो-
वस्त; कमिशनरची स्वारी आली टाका कुत्रीं मारून;
लष्करी लोक आले ह्या त्यांना काय लागेल तें सामां.
अशा प्रकारच्या सर्व स्वाऱ्यांची तबियत संभाळून त्यांना

घाटेस लावतां लावतां पुरेसैं होतें. दिवसभर काम काज करून सवळून रात्री विश्रांतीसाठीं घरीं यावें व जेवण खाण आटोपून सुपारीचें खांद तोंडांत टाकावें, इतक्यांत आली वर्दी कोठें तरी खून झाला म्हणून. मग झोंप कुठली आणि विश्रांति कुठली! तावडतोव निवाळेंच पाहिजे. एकंदरीत फौजदारी चाकरी म्हणजे निव्वळ म्हारकी; आणि जबाबदारी मात्र मोठी. दुःखांत सुख इतकेंच कीं, आमचे पोलीस सुपरिंटेंडेंट साहेब सरळ, दयाळू, शांत व विचारी आहेत; जर का ते उलट असते तर मात्र आमचे दुःखाला पारवार वळता. आम्ही उनाड गुरें पकडतो व कुत्री मारितो म्हणून लोक आम्हांला शिव्या देतात; पण आम्हीं काय करावें बरें? वरिष्टांचे हुकुमाप्रमाणें चाललें पाहिजेना? याचा विचार वरिष्टांनीं करावयाचा आहे. परमेश्वरानें उत्पन्न केलेले प्राण्यांचा जीव विनाकारण घेणें किंवा त्यांस त्रास देणें हें निघ कृत्य आहे, हें आम्हांस समजत नाही असें नाही; त्याजबद्दल जसें लोकांना दुःख होतें, तसेंच आम्हांसही होतें. पण आमचे हातीं काय आहे ? पाहिजे तर सर्व लोकांनीं एकत्र होऊन याजबद्दल सरकारांत झोंद मागावी; पण विनाकारण आम्हांला कां बरें दोष द्यावा ? मी एकसारखें धारा वर्षे फौजदाराचें काम करितो व पुष्कळ ठिकाणीं फिरलो आहे; परंतु या गांवांत जशी चोर, हलकट, लबाड, दासू, राज तंगरे लोकांची संख्या जास्त आहे तशी मला दुसरे कोणतेही ठिकाणीं

ओढळी नाही. अब्रू म्हणजे काय हें या लोकांना माहीतच नाही असें म्हणावें लागतें. स्नान संध्या करून धर्माचें श्रेष्ठत्व स्थापन करणारे, मद्यपान निषेधावर व्याख्यानें झोडणारे, द्यूतकर्मापासून तोटा आहे असें सांगत फिरणारे, व दया हें धर्माचें मूळ आहे असें बडबडणारे ढोंगी, सायंकाळ झाला म्हणजे अभक्ष्याभक्ष्य, मद्यप्राशन, द्यूतकर्म, वगैरिचांच्या नाशाच्या मसलती करण्यांत चूर असतात, या लोकांच्या बोलण्याला आणि कृतीला कांहीं तरी मेळ आहे का ? या दारूनें तर कहर मांडला आहे. या व्यसनी लोकांला पकडतांना व त्यांस शिक्षा देववितांनाच नाकी नव येतात; यापुढें दुसरे कामास हात लावायला सांपडेल तर शपथ. या दोन वर्षांत महत्वाचे असे शंभर गुन्हे घडले व परमेश्वर कृपेनें हितक्यां चाही वरोवर तपास लागला; पण आठ दिवसांपूर्वी तात्या साहेबांकडे बुगड्यांची झालेली चोरी व परवां काका साहेबांचे मुलीचे आंगावरील पुतळ्यांची झालेली चोरी या दोन गुन्ह्यांचा तपास अद्याप लागला नाही. दुसरी चोरी मुलांनीं केली असल्यामुळे तिचा तपास लागण्यास मुळींच श्रम पडणार नाहीत; परंतु बुगड्यांचा तपास लागणें जरा कठीण आहे. गुप्त पोलिसानें मला असें सांगितलें कीं, ज्या मनुष्यानें बुगड्या चोरिल्या असा संशय आहे तो मनुष्य तथोवा शेट सोनाराकडे जाण्यासाठीं आतांच निघाला आहे. त्याच्या पाठीमागे

तो पौलीस पुन्हा गेलाच आहे, बरें, त्या मनुष्याला सोनाराचे घरीं पकडावा किंवा दुकानांतून बाहेर पडल्यावर पकडावा ? (विचार करून) दुकानांतून बाहेर पडल्यावर पकडावा हेंच बरें, कारण, मुलांनीं केलेली चोरी त्याच दुकानावर जाण्याचा विशेष संभव आहे; म्हणून दुकानावर बध्ना केल्यास पुढील गोष्टीला व्यत्यय येईल, चोरीच्या नागिन्यांचा सोनार लोकांशीं विशेष संबंध असलाच पाहिजे, (जरा पुढें चालून) हेंच तें नथोबा शेटचें दुकान. शेट काम करीत असून एका मनुष्याशीं कांहीं बोलणें चाललें आहे. गुप्त पोलिसानें सांगितलेल्या खुणांवरून चोरी करणारा इसम तोच असावा. म्हणून आपण येथून बऱ्याच लांबीवर जाऊन उभें रहावें; आणि तो मनुष्य दुकानांतून बाहेर पडल्यावर त्यास पकडून कचेरींत न्यावा म्हणजे सर्व तपास आपोआप लागेल. कनजास्त गडबड केल्यास चवदावे रत्नाची थोडीबहुत समजूत दिली कीं स्वारी आली वठणीला. (असें म्हणून निघून जातो.)

(तदनंतर नथोबा शेट सोनार आपल्या दुकानावर काम करीत बसला आहे व गिऱ्हाईक जवळ बसले आहे अशाप्रकारें पडदा उघडतो.)

गिऱ्हाईक—शेट, या बुगड्यांची किंमत किती होईल बरें ? (बुगड्या देतो.)

नथोबाशेट—कुणाच्या बुगड्या आहेत ह्या ?

गि—आहेत एकाच्या विक्रयच्या.

न—(निरखून पाहून) बुगड्यांचे सोने पाहिल्याने चांगले होते, पण आतां मातीच्या मोलाचे झाले; कारण डांक लागला, मोत्ये घेतली त्यावेळीं पाणीदार होती, पण आतां काय उपयोग ! जुनाट झाड्यामुळे पाणी अगदीं गेले, झाडा मात्र बारीक तरी गोळीबंद आहे. तुम्हांला खरोखर काढून टाकावयाच्या असतील तर चोवीस दीडे छत्तीस, आणि चोवीस पावणे अठरा; मिळून चौपन्न रुपये किंमत येईल.

गि—अहो शेट, ह्या बुगड्या त्याने करवल्या त्या-वेळीं एकास सत्तावीस रुपये रोख दिले होते हे मला माहित आहे; असें अखून तुम्ही एकदम इतकी किंमत कमी सांगतां हे काय ?

न—तुम्ही म्हणता ते बरोबर आहे. पाहिल्याने ति-तकी किंमत दिली असेल यांत मला कांहींच संशय वाटत नाही; पण हल्लींचे मान पाहतांना ? शंभर नवरी सोन्याला सुद्धां कोणी विचारीत नाही. आतां मोत्यांबद्दल म्हणाल तर तजेला गेला कीं कवडीमोल माल होतो. तुम्हांला विकण्याची जरूरच असेल तर पांच सहा रुपये जास्त देईन; परंतु केलेला जित्तस विकणे चांगले नाही असें मला वाटते.

गि—शेट, हे मला समजत नाही असें नाही; परंतु

करावें काय ? या बुगड्यांच्या मालकांवर अकस्मातू कांहीं भयंकर प्रसंग गुदरल्यामुळे त्याचा माईलाज झाला.

न-मग तुमची मर्जी! मी तरी काय करूं ? तुम्हांला ह्मणून बरोबर साठ रुपये देईन. आजच्या मानाकडे पाहिलें तर माझे नजरेनें दोन रुपये तोटा होत आहे; परंतु आपलें गिऱ्हाईक दुसरीकडे बालविणें चांगलें नाहीं, ह्मणून शुद्धक गोष्टीकडे मी लक्ष्य देत नाहीं.

गि-अडव्या गरजेला असें करणें कधीं कधीं माग पडतें. जित्तस घ्या, आणि रुपये द्या. (बुगड्या देतो वं रुपये मोजून घेतो.) शेट, या कंत्राटांत तुम्ही फार नफा मिळविलात असें मला वाटतें.

न-नफा घेईल तो पोर खाईल. अहो, हा तुम्हांला नुस्ता भ्रम आहे. या व्यापारांत दहा पांच रुपये मिळणार नाहींत असें नाहीं; पण माल वर्षानें खपेल कीं पांच वर्षांनीं खपेल हें कोण सांगेल ? तितके दिवस रकम अडकून राहते व व्याज बुडतें. मजजवळ असे दुसरे सात जोड आहेत. दिवसेंदिवस लोक चालले भिकारी होत. गिऱ्हाईक आहे कोठें ? गेलेले दिवस चांगले.

गि-शेट, येतो आतां. ओळख देव ठेवा. रामराम. (निवून जातो.) बराच दूर गेल्यानंतर त्यास पकडून फौजदार कचेरींत घेऊन जातो.)

न-आज सकाळींच लखूमटाचें तोंड दृष्टीस पडलें

त्यावेळीं मला असा संताप आला होता की काय करूं ?
पण आतांचा फायदा त्याच्याच पांयगुणाने मिळाला यांत
संशय नाही. हातांत पळीपत्रपात्री अमून वेडका होता
त्यामुळे मला वाटले, आजचा दिवस फुकट जाणार; पण
अनुभव येईल तेच खरे. राम्या,

राम्या—काय बाबा ?

न—त्या लखूमठ्ठींचींच्या घरी जा आणि त्याला सांग,
सांभाच्या देवळांत जाऊन लघुरुद्र करा आणि सायंकाळीं
इकडे या. आधीं गुरगुडी भरून आण आणि मग जा.
तसेच तंबाखूचे तबकही घेऊन ये.

रा—(गुरगुडी भरून देतो व तंबाखूचे तबक घेऊन
चालता होतो.)

न—(गुरगुडी ओढून झाल्यावर तंबाखू खातो.) आज
पहिल्याने बोहणी तर चांगली झाली. ह्या दुगड्या
तात्या साहेबांच्या घरच्या. तीन महिन्यांपूर्वी मीच करून
दिल्या व दोनशें रुपये रोख घेतले. या मनुष्याला कसा
डह्या मारावयास सांपडला नकळे. थोरांच्या घरी दाद आहे
कोठे ? आणि हरामाचे पैसे मिळवितात त्यांतून दोनशें
गेले म्हणून काय झाले ? आपणही कोणाच्या तरी
गळ्यांत अडकवून देऊन मोकळे व्हावे म्हणजे झाले.

(इतक्यांत फौजदार प्रवेश करितो.)

न—यावे रावसाहेब. (खुर्ची पुढे करितो व फौजदार
बसतो.) आज इकडे येण्याची कां तसदी घेतली ?

निरौप चेता तर मी तावडतोव निवून आलों असतां.

फौ—अहो, रात्रंदिवस फिरण्याचें आमचें कामच आहे. यांत तसदी कशाची ? दोन कामासाठीं तुमच्या कडे आलों. आमच्या जुलतमुनेचा आज आहे सोहळा; म्हणून तुम्हांला जेवणाचें आमंत्रण देण्याकरितां व कांहीं दागिने खरेदी करण्याकरितां. आम्ही नोकरीवाले लोक; तुमच्या जवळ वसून दागिने घडविण्याला मला कुठे वेळ आहे ? अन्न खाण्याला देखील फुरसत नाही; ह्यासाठीं दोन चार जिन्नस आणते तयार पाहिजेत. सांपडतील का तुमच्याजवळ ?

न—कोणते ते सांगा, म्हणजे असतील तर होय म्हणें.

फौ—एक मूद, वज्रटीक, बुगड्यांचा जोड, आणि पायांतील तोडे इतके जिन्नस पाहिजेत.

न—आपण म्हणतां ते सर्व जिन्नस मजजवळ तयार आहेत, परंतु आपण पडलां परीक्षक; म्हणून किमतीला जमेल कीं नाही याची शंका आहे.

फौ—अहो, आधीं नग दाखवा तर खरे ! पसंत पडल्यास घेण्याचा विचार मग. “ बाजारांत तुरी आणि भट भटणीला मारी ” तसें करूं नका.

न—(दागिने पेटीतून काढून दाखवितो.)

फौ—[पाहून] मूद आणि तोडे शिवाय करून बाकीचे जिन्नस बापरलेले दिसतात.

न-वापरलेले दिसतात, परंतु सहा महिन्यांपेक्षा जास्त दिवस नाहीत. एखाद्याचें नशीबच चमत्कारीक असतें. ह दागिने माझ्या एका अब्रूदार मित्राचे असून, प्रसंगानुरूप मजकडे विकण्याकरितां आले आहेत.

फौ-शेट, मला बसण्याला जास्त वेळ नाही, करितां किंमत काय असेल ती एकदां सांगा. ठार मात्र बुडवूं नका. वजन, दर, वगैरे पाहण्याला या वेळीं फुरसत नाही. तूर्त सर्व भरवमा तुमच्यावर.

न-रावसाहेब, त्याजबद्दल काळजी करूं नका. जर दागिना खोटा निवाला, किंवा वजन कमी असल्याचें दुसऱ्यानें सांगितलें तर पुन्हा हातोडा हातांत धरणार नाहीं.

फौ-बरे; किंमतीबद्दल बोला.

न-रावसाहेब, आपण आहां परीक्षक. तेव्हां मीच कां सांगूं ! आपल्यास योग्य वाटेल ती किंमत मला द्या.

फौ-असें काय करितां हो शेट?

न-मी अगदीं बरोबर करितों. आपण बोला; मग फरकसा वाटला तर मी सांगेन.

फौ-तुम्हांला राग येणार नाही ना ?

न-रावसाहेब, यांत राग कशाचा ?

फौ-ही मूद एक तोळ्याची असावी; तिची किंमत अजमासें पंचवीस रुपये. तसेंच वज्रटीक, हिची किंमतही तितकीच. याच मासल्याचे तोडे काल रावसाहेबांकडे आणिलेले आहेत त्यांला वडिशें रुपये पडले.

न-रावसाहेब, या कामांत आपली नजर अगदी वरोवर धांवते.

फौ-बुगड्यांवद्दल मात्र मला वरोवर सांगत नाहीं; कारण तो दागिना मोत्यांचा आहे. त्याची किंमत तुम्ही सांगा.

न-ह्या बुगड्या मीच केलेल्या आहेत. त्यावेळीं दोनशें तीस रुपये रोख वेतले होते.

फौ-पण आतां त्यांत काय आहे ? जिन्नस जुना झाला.

न-रावसाहेब, सर्व किंमत मोत्यांवर आहे. मोत्यांचें पाणी तर पहा !

फौ--शेट, सर्व पाहून झालें. किंमत किती घेणार ती सांगा ह्मणजे झालें. मोत्यांचा दागिना एक दिवस वापरला कीं, लगेच त्याची निम्मी किंमत कमी होते.

न--रावसाहेब, मी कांहींच सांगत नाहीं. आपण दुसरे दुकानावर नेऊन दाखवा आणि जी किंमत होईल ती मला द्या.

फौ--शेट, मला हाच का उद्योग आहे ?

न--रावसाहेब, बुगड्या मुकाटेपणीं न्या व मनाला वाटेल ती किंमत द्या. त्यावर मी एक चकारशब्द बोलेन तर या वागेसरीची शपथ.

फौ--असें गर्भित बोलूं नका. काय असेल तें स्पष्ट सांगा.

न--रावसाहेब, मला कांहीं समजत नाही.

फौ--या व्यापारांत समक्षासमक्ष किंमत ठरली पाहिजे.

न--आपण जी किंमत घाल ती मला मान्य आहे. समजुतदार मनुष्याला मी कशाला आपला शहाणपणा जास्त दाखवूं ? मोत्यांची खुमासदारी पहा ह्मणजे झाले.

फौ--माझी नजर दोनशेंपेक्षां जास्त धांवत नाही.

न--मलाही तसेंच वाटते; शिवाय माल जितक्या किमतीला जाईल तितक्या किमतीला विकावा, असें मालकाचे म्हणणे आहे.

फौ--यांत तुझाला कांहीं फायदा आहे का पण ?

न--नाहीं रावसाहेब; मूळ किमतीपेक्षां कांहीं जास्त मिळते तर तो फायदा माझा असा करार होता. दुसरे असे; हा ज्याचा दागिना तो माझा स्नेही. पांच प्रत्नास कमी आले ह्मणून सांगितले तर तो माझे काय करणार आहे वापडा! पण त्यानें सर्व भरंवसा मजवर टाकिला आहे ह्मणून त्याच्याशीं तरी वेडमानानें वागणे चांगले नाही. त्या देवाला डोळे आहेत तिकडे नजर दिली पाहिजे. बाकी सोनार लोक लुच्चे हें तर ठरलेलेच आहे.

फौ--बरे, तूर्त ही दोनशें रुपयांची नोट मजजवळ आहे ती घ्या; बाकी पैसे सायंकाळीं जेवावयास या. त्यावेळीं चुकते करूं. बरोबर साडे आठ वाजतां या.

विसरूं नंका बरें ? आणखी वरेच मंडळीला आमंत्रण आहे. तोड्यांघडल मात्र नक्की सांगत नाही. पतकरले : त्त ठेवूं, नाही तर दिवस साजरा करून परत देवूं. कशी तरी वेळ निघून गेली ह्मणजे झालें. [नोट देतो व दागिने घेतो.]

न--रावसाहेब, संध्याकाळीच मला रुपयांची गरज आहे असें नाही; आठ दिवसांनी दिले तरी चालतील. तोडे न घेतां चार आठ दिवस वापरले तरी देखील हरकत नाही. आपला माझा परकीपणा का कांहीं आहे ? मी आपल्याकडे न येईन कां ? आस्थेनें बोलावणारा तरी दुसरा कोण आहे ? रावसाहेब, परवांचा लागला का कांहीं तपास ?

फौ--या घटकेपर्यंत कांहीं नाही.

न--चमत्कार आहे; दिवसाढवळ्या जर अशा चोऱ्या होऊं लागल्या तर माणसानें करावें तरी काय ?

फौ--अहो शेट, हें मोठें शहर. येथें नेहमी अशा भानगडी असावयाच्याच. मला असें आठवत नाही कीं, या वर्षांत एक दिवस तरी स्वस्थपणा मिळाला.

न--कांहीं ह्मणा, पण या गांवचीं मुलें अट्टल चोर आहेत.

फौ--(थट्टेनें) अहो, तीं तुमच्या सारख्या कसवी लोकांचीं मुलें. तीं तशीं असलींच पाहिजेत.

न--रावसाहेब, आपण अखेरीस माझ्यावर ठेवून दिलीत.

फौ-बरोबर आहे. मुलांनी चोऱ्या करून माल तुमच्याजवळ आणून द्यावा; आणि तुम्ही तो मुर्शीत घालून आटवून नायनाट करावा. खऱ्याने वागून का अशीं चार मजली वरें, गाड्या, शेतें, दागिने, वस्त्रें वगैरे मिळतात ?

न-रावसाहेब, आम्ही पोलीस का आहोंत?

फौ-अहो, पोलिसाबद्दल लुच्चे लोकांना शंका असतेच; त्यांत तुम्ही काय जास्त सांगितलें ?

न-रावसाहेब, आम्ही चोरी करून कसा पैसा मिळवितों वरें ?

फौ-अहो, समजून उमजून कशाला विचारितां ? पाहिजे तर सांगतो थोडेंसे.

न-सांगा रावसाहेब.

फौ-अहो, एखादा श्रीमंत मनुष्य गरीब स्थितींत आला, ह्मणजे आले त्याचे दागिने व लत्ता कपडा तुमचे घरीं; कारण नथोवा शेट ह्मणजे इमानाचें साहेबर. मग काय विचारतां ? पांचशेंची नथ गेली दोनशेंला; कारण मोल्ये जुनीं झाल्यामुळे त्यांचा तजेला अगदीं गेला. शंभरांचीं डोकींतलीं गेलीं चाळीसांला; सोनें डाकलग त्याला तुम्ही काय कराल ? पैठण्या, शाली, पीतांबर वगैरे उंची दोन हजारांचीं वस्त्रें गेलीं पांचशेंला; वस्त्रें जुनाट, झालीं त्यास तुमचा काय इलाज वरें ? अशीं एक दोन भक्कम कुळे तुमच्या तावडांत सांपडलीं, कीं लागलीं तुमच्या-

कडे गांड्या घोडी उड्या मारायला? मग नेहमी लय समारंभा प्रमाणें थाट. हे कोण ह्यांद्दशेट् व्याही आले, ते कोण चिंतूशेट जांवाई आले; तसेच सदशेट मेहुणे, बाळशेट मामा, नारशेट भाचे, शेवंतिका वाई मामी, मोगरावाई मेहुणी, पुतळा वाई विहीण वगैरे मंडळी आली आमच्या नथो शेटच्या घरीं; गेली दुसऱ्या मजल्यावर; केल्या फराळ; उडविली चैन. आमच्या नथो-वाशेटच्या पंक्तीला दररोज पन्नास पान नेवायला; पण एखादे वेळीं नथोवा शेटवर जर वाईट प्रसंग उद्भवला तर ही पंक्ती वारगीरु मंडळी गांड्या करून उडाली जिकडीलं तिकडे. परिणामाला ज्याचा तो एकटाच.

भ-रावसाहेब, माझे तोंड आपण अगदीं बंद केलें.

फौ- (मनांत) या सोनारांची जात चमत्कारिक आहे. मालक सांगतो, दोनशेंच्या बुगड्या चोरीला गेल्या. चोर सांगतो एकशें सत्तावीस रुपये किंमत सांगितली, परंतु सोनारानें साठ रुपये दिले. त्याच बुगड्या, हा सोनार सांगतो, मीं केल्या व दोनशें तीस रुपये रोख घेतले; परंतु मला म्हणून दोनशें रुपयांना देतो. पुन्हा गोड वोलून संभावीतपणा दाखवितो तो निराळाच. (रस्त्याकडे पाहून) तीं मुलें त्या द्राक्षे विक्याच्या दुकानावर बराच वेळ उभीं आहेत. त्यांचे चेहरे घाबरलेले दिसत असून त्यांची नजर मजकडे आहे. चोरीचा मुद्दा याच ठिकाणीं असावा. त्यांच्या मनांत या सोनाराच्या घरीं

याध्याचें आहे परंतु मी येथें असल्यामुळें तीं तेथें घराच वेळ थक्कून राहिलीं असावीं असें वाटतें; ह्मणून आपण येथून गेलों असं दाखवून जवळपास कोठें तरी असावें. दोन गुप्त हेर येथें आहेतच, व एकेक पाळीनें येऊन मला इत्यंभूत हकीगत सांगेलच. शिटी वाजली कीं पहातां येईल तमाशा. (उघड) शेट उशीर फार झाला. द्या आतां जाण्याला परवानगी.

न—बसा - जरा रावसाहेब; तंबाखू खा आणि जा. सहा महिन्यांनीं पाय धूळ झाडली. आलेस तोंच जाण्याची तयारी?

फौ—अहो, मला येथें येऊन जवळ जवळ एक तास झाला तरी थोडाच का बसलों हा? द्या इकडे तडके. (तंबाखूखातो.) शेट येतो आतां. (उठतो.)

न—मजीं आपली! [उठतो.] पुन्हा भेट होईल तो दिवस सणाचा.

फौ—अहो, इतक्यांतच सायंकाळचें आमंत्रण विसरलां कीं काय? राम्याला सुद्धां बरोबर घेऊन या.

न—रावसाहेब, विसरलों नाहीं, संध्याकाळीं भेट झाली तरी ती आपल्या घरीं.

फौ—देवाच्या मनांत असेल तर येथेंच कां लवकर भेट होणार नाहीं ?

न— आतां सहा महिन्यांचा वायदा. (थट्टेनें) चोरीत सांपडलों तर मात्र येथें लवकर भेट होईल खरी.

फौ—शेट, असें भलतेंच कां मनांत आणितां ? आज जशी ह्या दागिन्यांची गरज लागली, तशी उर्धा दुसऱ्या दागिन्यांची लागल्यास नको का तुमच्याकडे यायला ? तुमच्यासारखा सचोटीचा मनुष्य आह्यांला तरी दुसरा कोण मिळणार येथें ?

न—शवसाहेब, घर आपलें आहे. आपली कृपा असल्यावर धला काय कमी आहे.

फौ—येतो शेट. (निवून जातो.)

न—अशीं भातखाऊ भटें आजपर्यंत कितीक आलीं व कितीक गेलीं. त्या सर्वांच्या टाळूवरचें लोणी खाणारा गृहस्थ मी; त्या मला हा शिपुरडा ब्रह्मज्ञान शिकवितो. आतांचे डोळ्यांदेखत त्याला गणेश द्योषी घातली तें कुठे लक्षांत आहे ? बुंदीचे लाडू व जिलड्या खाऊन हेंकर देण्याचें हें काम नव्हे. हें कसब आहे. सर्वांना नाहीं साधत. पण हा फौजदार खवचट आहे. काळजाला घरे पडतील असें त्याचें बोलणें होतें. असौ; कधीं तरी वेळ येईल त्यावेळीं हाच नथोवा शेट त्याचा तमाशा करून सर्वास दाखवील. (सोनार काम करूं लागतो.) तदनंतर विठू, रामचंद्र, गोपाळा व सद्दू प्रवेश करितात.)

गो—सद्या, तूं थोरपणीं पक्का दरोडेखोर बनशील.

स—कशावरून बरें ?

गो—असें पहा, त्या कोंवळ्या व गोंडस मुलीच्या गळ्यांतून पुतळ्यांची माळ काढून घेतांना तुला कसा बरें

द्रव आला नाही ? तो थरथर कांपावयासं लागली त्यावेळीं मला फार वाईट वाटलें ; पण तुमच्यासुरख्या अट्टल चोरांशीं प्रसंग पडल्यावर करावें काय ?

स-गुलामा, तूं चाकून तिची मान तोडणार होतास ह्मणून ती कांपावयास लागली. मी तिचे गळ्यांतून हलकेच गांठलें काढून घेतलें. तिच्या अंगाला स्पर्श केला नाही, किंवा तिजकडे पाहिलें नाही. गरीब विचारी गायरे गाय!! लहान मुलगी पण किती शांत; तिचा स्वभाव फारच उदार. तिच्या डोळ्यांतून टपटप पाणी गळूं लागलें त्यावेळीं माझे पोटांत कालवूं लागलें. ती वापडी ओरडली नाही व जाग्यावरून हालली नाही.

गो-अरे, ओरडेल कशाला ? तिला जिझाची काळजी होतीना ? वरें, पहिल्यानें चोरीची मसलत कोणी काढली वरें ?

स-आणि त्या मसलतीला पूर्ण समति कोणी दिली वरें ?

गो-राम्या, तूं मात्र खरोखर कसाब आहेस.

रा-कसावरें ?

गो-कसाब जसे गाईचे पाय करकरावून बांधितो त्या प्रमाणें तूं तिचे पाय आवळलेस. तिच्या नाजूक पायांना इजा करितांना तुला कशी वरें दया आली नाही ?

रा-गोप्या, तूं अगदी चुकतोस. अरे, मीं तिचे पाय मुळीन आंवळले नाहीत. तुमच्या या खाटकी कृतीने विवून ती कदाचित् खाली पडेल व तिचे कोमल शरीर दुखावेल, ह्मणून नुस्ता आधार दिला होता. दुसरे असे; अनाथ मुलीचा तूं विनाकारण छळ केलास, ह्मणून तुझ्या वृत्तीने मी तिच्याजवळ क्षमा मागत होतो.

गो-आतां सांवरून घे झाले कांहीं तरी ! शाळेत मरेमरे पर्यंत मार खातोस तरी क्षमेचे नांव देखील काढीत नाहीस, तो तूं माझ्यासाठी पश्चात्ताप पावून लहान पोरी जवळ क्षमा मागणार काय ? मला माहीत आहे तूं किती साळसूद आहेस तो ! पक्का लफंग्या.

रा-तुमच्या वर्गातलाच.

गो-विठ्या, सर्व प्रकारें तूं तिचा घात केलास.

वि-माळ काढून घेणार सद्या, पाय धरणार राम्या, चाकू भोंसकण्यासाठी समोर उभा राहणार तूं, आणि घात करणारा मात्र मी काय ? “ चोर तर घोर, पण पुन्हा शिरजोर.” मी हात धरिले त्यांतले कारण सांगू का?

फो-सांग वरें काय कारण शोधून काढिलें आहेस तें?

वि-अरे, जर तिचे हात मोकळे असते तर पुतळ्या काढून घेतेवेळीं तिनें तुला हरकत केली असती; आणि मग, जशी बनवीराची तरवार पन्ना दाईच्या मुलाच्या पोटांत चटकन खुपसली गेली, त्याप्रमाणें तुझ्या हातांतील चाकू तिच्या पोटांत खुपसला गेला असता:

सायासी नसें न होता तिच्या जीव जगवावा म्हणून मी तिचे वजन धरिले होते.

गो—मजले बरे दीन दर्याळ साधु महाराज ! नाही, फक्त मजले हा! भोंदू महाराज. तुम्हांला साधु म्हटले, की जगांत पुष्कळच साधु होतील.

वि—मला साधु होण्याला मुळीच नको. मान तोडण्यास तयार झालेले ब्रम्हज्ञानी मात्र विलंदर साधु खरे.

गो—मजजवळ चाकू तरी होता का ? नुस्ती भीति दाखविण्यासाठी तिच्या समोर हात धरिला होता.

वि—असें काय ! ही भाग्येगिरी मला नको तूं शिकवूं ! चोराच्या खुणा चोराला माहीत.

गो—विठ्या, तूं जातीचा ब्राम्हणना?

वि—आणि तूं कोण ? मराठा का आहेस ?

गो—मी ब्राम्हण आहे.

वि—तसाच मी देखील ब्राम्हण आहे. तुला आज संका कां बरे आली ?

गो—गेल्या शुक्रवारी सायंकाळी रोट कोठून चोरून आणिलेस तें सांग पाहूं ?

वि—मूर्खा, चोरून का आणिले ? विकत आणिले.

गो—बरे, विकत आणिलेस तर त्या रोटीवाल्याने तुझी शेडी कां धरिली होती ?

वि—माझी शेडी का त्याने धरिली होती? तुला त्या वेळी दिसत होते तरी?

गो—तर कोणाची धरिली होती ?

वि—चौथ्या इयत्तेत महंमद हुसेन आहे तो त्याची.

गो—विठ्या, तू भांग का प्याला आहेस ? किंवा धुतरा खाल्ला आहेस ? दगडा, त्या महंमद हुसेनला शेडी आहे काय ?

वि—चुकलों हां, महंमदची नव्हे; आमच्या वर्गात चकणा जगू आहे तो त्याची. त्याने त्या रोटीवाल्याकडून एक खेळण्याचे कांसव, दोन पेनसळी, आणि तीन चोप-ड्या इतके जिन्नस आठ आप्यांला खरेदी केले आणि पैसे न देतां बेघडक चालू लागला; पण रोटीवाला पुरा वस्ताद; त्याने त्याची लगेच शेडी धरिली आणि त्याजकडून पैसे घेतले.

गो—इतका का जगू बुट्या लुच्चा आहे ?

वि—यांत मुळीच संशय नाही. चोरी करण्यांत त्याचा पहिला नंबर आहे. अरे, तो मंडईत गेला म्हणजे माळणीचे टोपलींतील कोंवळ्या कांकड्या उचलून खातो; तसेच रस्त्याने जातां जातां आंबे उपटतो; दूधवालीचे भाड्यांतील दूध चटकर पितो; आणि कोणी पैसे मागितले तर दांत पुढे काढून हंसतो, आणि पुढे पळ मारतो. बरेच दिवसांपूर्वी त्या रमा माळणीने त्याला शेगटाच्या शेगांनी मारला व बयो भाजीवालीने दुध्या भोंपळा त्याचे दापाळावर फोडला. पुढे मास्तरने त्याला बेशुद्ध पडेपर्यंत झोडपला.

गो—तर मग त्याला आपण आपले कटांत शेतों तर वरें झालें असतें.

वि—नकोरे बाबा ! नाही घेतला तेंच वरें झालें. त्याला घेतों तर तो आम्हां सर्वास हात दाखवून आपणच एकटा सर्व जिन्नस गट्ट करिता.

गो—तूं अशा गप्पा छोटून मला विसर पाडूं पाहतोस काय ? पण मी विसरणार नाही वरें? विकत तरी कशाला रोट आणिले होतेसरे ?

वि—त्या आमच्या काळ्या कुऱ्यासाठीं. जगू बुढ्यानें चामड्याचा पट्टा घेतला होता तो देखील मी कुऱ्यासाठीं त्याजकडून उपटला.

गो—तूं काल दारूच्या पिठ्याकडे कशाला गेला होतास ?

वि—अरे, नामू पाटलाचा मुलगा दामू आहेना तुला माहीत ! आमचे शेजारीं राहतो तो ! तो मी घरीं नसतां आमचा कुत्रा सोडून आपल्याबरोबर घेऊन वाहेर फिरावयास गेला. मी सहज त्या रस्त्याला गेलों तर कुत्रा पिठ्याच्या दरवाजाशीं बांधिलेला. मला पाहिल्याबरोबर तो लागला गुरगुरायला. म्हणून जवळ गेलों तों दाम्या, निळ्या रंगाचें मोठें ग्लास भरून घेऊन घटाघट पीत होता, तें मीं दरवाजांतून पाहिलें; मला पाहिल्या बरोबर तो झरमला व लगेच भागच्या दारानें पळून गेला. मग मी कुत्रा घेऊनी घरीं आलों.

गो—त्याच्या पोटांत इतकी दारू मावली तरी कशा?

वि—मावेल तर काय झालें? त्याचें पोट पाहिलेंस ना किती मोठें आहे तें? थोरपणीं तो ढेरपोट्या होईल; तसेंच त्याचें डोकें गुळगुळीत असल्यामुळें तो भाग्यवान् व कळीचा नारद होईल. तो हल्लींच आपल्या बापासारखा दुष्ट आहे.

गो—विठ्या, हें ज्योतिष कुठरे शिकलास ?

वि—तुला नाही का माहीत? दोन दिङ्क्यांना पालीची कारिका रामशेटचे दुकानीं मिळते तिचे शेवटालाच जोडलेलें आहे; शिवाय त्यावरून पाहिजे तो शकून पाहतां येतो व बरोबर आयुष्य सांगतां येतें.

गो—राम्या, तूं फारशी मगरुरी करितोस ?

रां—मी काय बाबा मगरुरी केली ?

गो—तूं आतांशी फारच ऐट करावयास लागलास. पहिल्यानें शाळेंत आलास त्यावेळीं गोगलगाय होतास. तुला मिरची एवढ्या पोराला बूट इत्याकिनी कशाला पाहिजेत ? मी तुमच्याकडे जेवायला आलों त्यावेळीं तुझ्या तोंडाला दारू सारखा वास येत होता. डोक्यावरून आंधोळ केली नाहीस हें मीं प्रत्यक्ष पाहिलें. तुझ्याजवळ पैशांच्या पेठ्या भरल्या आहेत ह्मणून का तूं इतका उन्मत्त होऊन बडबड करितोस ? पण देव तुझीं हाडें मोकळीं करील. मला वाटतें, तूं त्या जगूबुट्याच्या आणि दामू पाटलाच्या नादीं लागून चोर होशील व धर्मभ्रष्ट होऊन जात वाटवशील.

रा-गोप्या, असा वेड्यासारखा बरळतोस काय ! कोणी ऐकिले तर काय झणेल ? आई व बाबा मला घरांत घेतील का मग ? वाळीत पडण्याचा प्रसंग येईलना ? त्या दिवशीं ताप आला होता ह्मणून डोक्यावरून आंबोळ केली नाही, आणि डाक्टराच्या सांगण्याप्रमाणे औषध घेतल्या नंतर जरा लवकर जेवायला बसलों. त्या औषधाला वाईट वास येत होता खरा; व त्यामुळे माझे डोळे देखील अमदीं फिरून गेले होते. थंडीचे दिवस असल्यामुळे आईनं बाबांना सांगितलें, याला बूट इत्यादि किणी आणून द्या ह्मणून. मी त्यांजपाशीं मागितल्या देखील नाहीत.

गो-तात्यासाहेबांकडे वान्तुशांत झाली त्या दिवशीं तूं कुठे टिकीण झोडावयाला गेला हातास तें सांग पाहूं ? गुलामा, त्या दिवशीं मीं तुझ्या घरीं तीन स्वपा धातल्या-दुसरे दिवशीं गोंध्यानें सला सांगितलें, तू दोन वजल्या-नंतर गाण्याला आलास.

रा-अरे, आई मला ह्मणाली, एक झोंप घेऊन मग गाण्याला जा; त्याप्रमाणें मीं केलें. आईच्या आज्ञेबाहेर मी मुळीच जात नाहीं. शिवाय त्या दिवशीं मला ताप आला होता.

गो-काय पण आईच्या आज्ञेप्रमाणें चालणारा दाणा मुलगा ? खरा मातृभक्त ! ताप आला होता ह्या गप्पा मास्तरांना सांग; सला नको सांगू, टोणप्या, तुला गले-

लड्डाला तांप चायलारे काय झाले ? तुला कापला तर मजसारखे तीन गोप्ये होतील.

रा—गोप्या, तुझी अकल आतांशी लांव कानाच्या घोड्यापुढे धांवते.

गो—सद्या, तूं फार दुष्ट आहेस.

स—कसा बरे ?

गो—भाऊसाहेबांकडे पैसा फार ह्मणून तुला कां मत्सर असावा ? तुझ्या आईने अनंत भटाला रुपया दक्षणा दिली ह्मणून तुला कां वाईट वाटावे ? गोविंदरावाची सून मेली ह्मणून तूं कां आनंद मानावा ? लक्ष्मीकांताचे घर आपल्यास मिळावे अशी इच्छा तूं कां करावी ? मास्तरांच्या सांगण्यावरून शुक्रवारीं वर्गाचे धडे घेतलेस त्यावेळीं चीस पेनसली तूंच ना मिळविल्यास ? असा दुष्टपणा करावयाचा होता तर तूं ब्राह्मण जातींत उत्पन्न तरी कशाळ झाल्यास ? जर थोरपणीं मामलेदार झाल्यास तर खांटे न्याय करून हवे तितके पैसे उपटशील.

स—गोप्या, तूं काल शाळेंत आल्यास तो आज ब्रह्मज्ञानाच्या गोष्टी सांगावयास लागल्यास; हे माधुकरीचें ब्रह्मज्ञान! महापंडीतच तूं! शंखा, तुला काडी इतकी तरी अकल आहे का ? माझ्या मनांत या गोष्टी मुळीच नाहोंत. वोललों असेन कधीं तरी कांहीं थट्टेनें ?

गो—तूं चहाडखोर आहेस कीं नाहीं हे तरी त्वरे सांग पाहूं ?

स-एक दोनदां सांगितलें असेल मांस्तरांजवळ
कांहीं तरी ? पण त्यांचें काय ? वेळ मारून नेली इतकेंच.
तू नाही का कधीं चहाडी सांगितलीस ?

गो-अरे, मी तर सर्वगुणी संपन्नच आहे.

स-ज्योतिपीत्रुवा, तुमचें पाताडें तूर्त राहूं द्या. तो फौज-
दार नथोवा शेटच्या दुकानावरून उठून गेला की नाही
तें पहा. जरा पुढें जाऊन टेहेळणी कर.

गो-(पाहिल्याचा आविर्भाव करून) गेलारे गेला;
जवळ पास कुठे दिसत नाही.

स-चला तर सर्व असामी दुकानावर. (मुलें दुकानीं
जातात)

न-या मुलांनो.

स-वरारें सर्व. (वसतात :)

न-आमच्या नरहररावानें आणि सदाशिव पंतांनें
शाळा सोडल्यापासून या दुकानावर पहिल्यानें एकदम
आलेलीं मुलें तुम्हीच.

गो-नरहरराव आणि सदाशिवपंत कोण ?

न-माझे मुलगे. एक कलेकडरकडे चिठणीस आहे व
दुसरा रस्त्यावर सव्हेअर आहे. काल त्यानें तीनशें रुप-
यांची गाडी खरेदी केली. मुलें फार खर्चीक. तिसरां
मुलगा यंदा मुनसफच्या परीक्षेला जाणार आहे. तो
आजपर्यंत कोणत्याच परीक्षेत नापास झाला नाही. काय-
द्याचीं कलम तांडपाठ ह्मणतो. माझ्या मुलांना लहानप-

णापासून ब्राह्मणांचे मुलांशिवाय दुसऱ्या मुलांची संगतच माहीत नाही. मजकडे तरी नेहमी ब्राह्मण लोकांची वर्तवळ. मुलांच्या विद्येसाठी मी पाण्यासारखा पैसा खर्च केला.

• स—नथोवा शेट, माझ्या एका दोस्ताचा एक जिव्हाळा विक्रावयाचा आहे.

न—काय जिव्हाळा आहे ?

स—वीस पुतळ्या आणि मध्ये एक मोहोर आहे.

न—काढा पाहू ?

• स—(खिशातून काढून त्याच्या हातावर ठेवितो.)
ही पहा.

न—(हातीं घेऊन वजन केल्याचा आविर्भाव दाखवितो व परत देतो.) [मनांत] हे परवांचे कंत्राट खर्चीत. [उघड] सदाशिवराव, हा दागिना अति श्रीमंताचा किंवा अति गरीबाचा असावा.

स—कशावरून ?

न—खोटेचा मोत्यांचे आणि पितळेचे दागिने अति श्रीमंत किंवा अति गरीब मनुष्य वापरतात.

स—कां वरें ?

न—श्रीमंताच्या आंगावर असे दागिने असले तरी ते खोटे आहेत असे म्हणण्याची कोणाची प्राज्ञा नाही. गरीब लोक तर बोलून चालून विकारी. त्यांना अशा प्रकारचे खरे दागिने मिळण्याचा संभव नसल्यामुळे ते

खोटे वापरतात. तसेच खोट्या दागिन्यांला शोभा कांक-
णभर जास्तच असते. असल्या पक्षां नकल चांगली 'अशी
एक ह्यण आहे. तुम्हीं आणिलेली माळ खऱ्या कलाब-
तून पटाविलेली आहे त्यापक्षां ती श्रीमंताच्या घरची
असली पाहिजे.

स-ही माळ खोटी आहे की काय ?

न-यांत मुळांच संशय नाही. वजन पहा किती
कमी आहे तें ? पाहिजे तर वाळशेटला नेऊन दाखवा.
आतांच एक बुगड्यांचा जोड व दुसरे कांहीं दागिने
घेऊन फौजदार गेले. त्यांना दागिन्यांची परीक्षा उत्तम
आहे. मज्जा असल्यास त्यांना अगर दुसऱ्या एखाद्याला
नेऊन दाखवा व नंतर इकडे या ह्यणजे तुमची खात्री
होईल.

स-छे: तुमच्या शिवाय दुसऱ्या कोणत्याही इक्षमाला
दाखविण्याची आमची इच्छा नाही. वरं, याची किंमत
तरी किती होईल ?

न-पितळेची किंमत किती होणार ? हल्लीं दोन
आणे भाव आहे. वजन होईल त्याप्रमाणें किंमत.

स-वजन आणि बिजन हवें कशाला ? तोंडचे अज-
मासानेंच सांगा ह्यणजे झालें.

न-पुतळी तीन मासे वजन असते. चार माशांची
धरिली तरी साडेपहा तोंके वजन झालें. मोहोर सुमारे
दुक फार तर दीड तोक्याची ह्यणजे शिकस्त. मिळून

सर्व वजन अजमासैं आठ तोळे झालें. आठ दुणें सोळा; हा एक रुपया, आणि कलावूत खरी आहे ह्यणून तिचा एक रुपया; मिळून सर्व माळेची किंमत दोन रुपये होते.

गो—सद्या, सर्व माळेची किंमत दोनच रुपये ? केरो पंती अंकगणितांत “ पांच रुपये म्हणजे पुतळी, आणि पंध्रा रुपये म्हणजे मोहोर ” असैं कोष्टक आहेना ? त्याप्रमाणें हिशोब केला तर वीसपंचें शंभर, आणि पंध्राएकें पंध्रा; मिळून एकशें पंध्रा रुपये होतात.

स्व—गोप्या, तुला काडी इतकी तरी अकल आहे का? आंभच्छा नथोत्राशेट पेशां तुळारे काय जास्त समजतें ?

मुं—गोपाळराव, तुम्ही म्हणतां तें बरोबर आहे. पण तें सोन्याचें कुोष्टक; पितळेचें नव्हे. मी आणि केरूनाना मुंबईस एकाच वर्गांत शिकत होतो. पुढें मी आपले घंघ्यांत शिरलों, आणि केरूनानांनीं चार्करी धरिली. पहिल्यानें कित्येक उदाहरणें त्यांना मीच शिकविलीं. त्यांनीं केलेलें अंकगणित देखील मी तपासलें. ते आमचे शाळासोत्रती होते.

स्व—गोप्या, आपले नथोत्राशेट आपल्याला कधीही खोदें सांगणार नाहीत.

गो—आतां माझी पूर्ण खासरी झाली.

स्व—नथोत्राशेट, ही माळ व्या आणि दोन रुपये धा. (मनांत) पैठ्यांपुरतें तूर्त झालेकीं वस.

न—सदाशिवराव, तो मालक रोगावेलें तुमचें

कदाचित् पुतळ्या खऱ्या होत्या असे म्हणाला तर ?
ह्यासाठी ज्याच्या त्याला परत नेऊन द्याव्यात हे चुंगले.

स—शेट, त्याची काळजी तुम्हांला कशाला पाहिजे ?
ठरलेली किंमत द्या म्हणजे झाले. जावयाला उशीर होतो.

न—तुमच्या सोनाराला दाखवून तरी किंमत करण.
कदाचित् तो माझ्यापेक्षाही जास्त किंमत करू शकेल.

स—शेट, तुम्ही म्हातारे मनुष्य. तुमच्यावर आमचा
पूर्ण विश्वास. जेव्हां वेभरंवसा होईल तेव्हां दुसरीकडे
जाण्याची गोष्ट.

न—मग मी तरी काय करूं ? तुमची मर्जी! कष्टा
माळ.

स—[पुतळ्यांची माळ हातावर ठेवितो व दोन रूपये
घेतो; त्याबरोबर शिटी वाजून चार शिपायांसह फौजदार
प्रवेश करितो.]

फौ—[रागाने] पाहतां काय? बांधा या चोराच्या
मुसक्या आणि पकडा या पोरांना. (फौजदार सोनारास
धरितो व प्रत्येक शिपाई एकेक मुलाला पकडून, चोरीचा
माळ व रूपये फौजदार आपले हातीं घेतो; आणि सर्व
असामी कचेरीकडे जाण्यासाठीं चालू लागतात.)

न—रावसाहेब, तारणें आणि मारणें तुमच्या हातांत
आहे.

फौ—[लागट शब्दाने] शेटसाहेब, मज गरिबाकडे काय
धरिंरं? आम्ही बालून चालून भातखाऊ भेटें. आमच्या

सारख्यांच्या हातून तुमचें काय होणार? आम्हीं लॉड् पोळ्यांचे मात्र काळ-भटाच्या ताळ्वरचें लोणी पाहिजे त्यानें खावें. कसवाचें काम सर्वांना का साधतें? थोड्या वेळापूर्वीं एकशें सत्ताविसांच्या बुगड्या साठाला वेऊन दोनशेंला दिल्यात, तेचना तुम्ही इमानी व परमेश्वराची भोति घाळगणारे सदृहस्थ!! हवें त्यानें भटाला फसवावें व दम घावा. कारण त्यांना हल्लीं काळं प्रतिकूळ आहे. तरी देखील एकदा भट असा कांहीं चमत्कारिक असतो कीं, तो तुमच्या सारख्या अरेरावांना सुद्धां पुरून उरतो. शेट, माझ्या बोलण्याचा राग धरूं नका वरें! तुमचें काय बुवां! तुमचा एक मुलगा चिठणीस व दुसरा सरव्हेअर. आपल्याला फार भिऊन वागलें पाहिजे. तुमच्या घोड्याचा रंग पांढरा असून गांडीचें रोगण फारच लखलखतें. तुम्हीं उदाहरणें शिकविलीं म्हणून केरुनानांला पोटापुरती चाकरी तरी मिळाली; नाहींतर ते उपाशीं मेले असतें. श्रीमंत लोक सुद्धां खोटे दागिने वापरतात मग काकासाहेबांची विशाद काय ? ते तर बोलून चालून गरीब. त्यांना कोठें खऱ्या पुतळ्या मिळणार वरें ?

न-रावसाहेब, घेतलेल्या दागिन्यांपैकीं एक देखील परत देऊं नका, परंतु यांतून कांहीं तरी युक्ति करून सोडवा.

फौ-[रागानें] बंक्रवा मत करो. चलाव जलदी.
[पोलिस सर्वांना हिसके मारीत नेतात.]

प्रवेश १ रा.

स्थळ न्यायाधिशार्चे कोठे.

(न्यायाधीश, शिरस्तेदार, फिर्दादी, आरोपीतें,
प्रेक्षक वगैरे)

न्या—शिरस्तेदार, सहांचे कागद आणा.

शिर—होय सरकार. (कागद पुढें करून त्यांवर
सहा घेतो व ते कागद कारकुनाजवळ देतो. नंतर कज्या
सुरू होतो. (फिर्दादीला प्रतिज्ञा दिल्यानंतर.)

न्या—मुली या मुलांना तूं ओळखतेस?

सु—होय.

न्या—त्यांचीं नांवां तुला ठाऊक आहेत?

सु—नाहीं.

न्या—चोरी कुठे झाली?

सु—शामच्या वागेत.

न्या—या मुलांशिवाय दुसरें कोणी मनुष्य तुझ्याज-
वळ नव्हतें काय?

सु—नव्हतें.

न्या—तूं कोणावरोवर वागेत गेली होतीस?

सु—आई वरोवर घोड्याच्या गाडींत बसून गेल्यें.

न्या—गाडी हाकणार कोण होता?

सु—शिपाई.

न्या—ज्यावेळीं मुलांनीं माळ काढून घेतली, त्यावेळीं
तुझा आई व शिपाई हीं कोठे होतीं?

सु—शिपाई गाडी धरून रस्त्यावर उभा होता, आणि आई व मी अशीं दोघे वागेत आलों. आई मला ह्मणाली, मी देवाकरितां फुलें आणितें, तों पर्यंत बांकावर, वसून रहा.

न्या—मग काय झालें?

सु—पुढें फुलें आणण्यामाठीं आई मजपासून वरीच दूर वागेत गेली, व माळी गाडीकडे गेला, इतक्यांत हे मुलगे मी वसल्यें होतें तेंच आले.

न्या—मुलांचें आणि तुजें काय बोलणें झालें?

सु—[सडूकडे बोट दाखवून] हा मुळगा मला ह्मणा-
या, आह्मांला थोडीं फुलें पाहिजेत, ह्मणून आहिला
किंवा शिपायाला हाक मार; मी ह्मणाल्यें, दोन्ही माणसें
लांब आहेत त्यांना माझी हाक ऐकूं जाणार नाहीं; मीच
तुह्मांला फुलें देतें. नंतर हाच मुळगा पुन्हा मलां ह्मणाला
ताई, तूं आमची सर्वांची धाकटी बहीण आहेस; भिऊं-
नको; आम्ही तुला मारीत नाहीं; तुझ्या गळ्यांतलें पुत-
ळ्यांची माळ काढून आह्मांला दे.

न्या—मग तूं त्याला काय सांगितलेंस?

सु—मी त्याला ह्मणाल्यें, मी देणार नाहीं. आई मज-
वर रागावेल.

न्या—नंतर ती तुला काय म्हणाला?

सु—तो बोलला, जर तूं मुकादमणीं काढून दिली न्हींस
तर आम्ही जवरीनें काढून घेऊं.

न्या—मग?

मु—नंतर मी त्याला सांगितलं, आईला व शिपायाला हाक मारीन.

न्या—त्या प्रमाणे हाक मारिलीस की नाही?

मु—मुलगा ह्मणाला, जर कोणाला हाक मारिलीस तर तुला ठार मारून टाकूं. असं म्हणून एकास हात धरावयास सांगितलं, दुसऱ्यास पाय धरावयास सांगितलं, आणि मी 'ओरडेन तर मला ठार मारण्याकरितां तिसऱ्यास मजसमोर जाकू धरावयास सांगितलं, आणि या मुलाने हलकेच माळ काढून घेतली व सर्व असामी ताबडतोब पळून गेले.

न्या—मग काय झालं?

मु—कांहीं वेळाने आई फुलं घेऊन आली; तिला सर्व हकांकत सांगितली. नंतर लगेच गाडीत बसून वरीं आलीं.

न्या—(आरोपितांकडे वळून) मुलांनो, खरे सांगा, खोटे बोलू नका. आम्हांला सर्व हकीगत बरोबर समजली आहे. जर खोटे बोलाल तर फार शिक्षा होईल. हें पूर्ण लक्ष्यांत ठेवा. (नांव, वय वगैरे विचारिल्यानंतर.) या मुलीच्या गळ्यांतून पुतळ्यांची माळ कोणी काढून घेतली?

स—मी साहेब.

न्या—पाय कोणी धरिले?

स—मी.

न्या—हात कोणीं धरिले?

वि—मीं.

न्या—आणि तिला ठार मारण्याकरितां तिजसमोर चाकू कोणीं धरिला होता?

गो—मीं साहेब, परंतु त्या चाकूला धार मुळींच नव्हती; व तिला ठार मारण्याचा माझा किंवा दुसऱ्यामुलांचा खरोखर इरादा नव्हता. तिला भीति दाखविण्याकरितां मीं तिजसमोर चाकू धरिला होता; तो उघडला देखील नव्हता.

न्या—आरोपीत कबूल आहेत, क्षणून साक्षींची जरूर नाही.

स्व—साहेब, आमची मोठी चूक झाली.

न्या—मुलीनं सांगितलेला सर्व मजकूर खरा आहे?

स्व—अगदीं खरा आहे; त्यांत एक अक्षर देखील तिनं खोटें सांगितलें नाहीं. साहेब, आम्हीं अपराध केल्या आहे व त्यामुळें आम्हांस वाईट वाटतें. एकवेळ आम्हांला क्षमा करा. पुन्हा आम्ही कधींही असें करणार नाहीं.

न्या—ज्या प्रमाणें भूक लागली असतां खाल्लें पाहिजे, तहान लागली असतां पाणी प्यालें पाहिजे, व झोंप येऊ लागली असतां निजलें पाहिजे, त्याप्रमाणेंच कोणीं अपराध केल्या असतां त्यास शिक्षा केली पाहिजे. (मुलें डोळे पुसूं लागतात.) मुलांतो; तुम्हीं भयंकर अपराध केल्या आहे; आणि या अपराधास कायद्यांत

ढंडाची आणि तुरुंगाची शिक्षा सांगितलेली आहे परंतु तुम्ही लहान असून खरे बोललां ह्मणून मी शिक्षेत कांहीं बदल करणार आहे. तुम्ही शिकणारे व होतकरू मुलगे आहांत. ह्या लहान वयांत जर तुम्ही भयंकर अपराध केला असून त्याबद्दल तुम्हांला कांहींच शिक्षा दिली नाही, तर थोरपणीं तुम्ही यापेक्षांही भयंकर अपराध करून मोठ्या शिक्षेला पात्र व्हाल; व आपलें जन्माचें नुकसान करून घ्याल. तुम्हांला चोरी करण्याची व खोटे बोलण्याची खोड बरेच दिवसांपासून लागलेली असून, ती जाण्याकरितां तुमचे मास्तरनें तुम्हांस बरेच वेळां शिक्षा दिल्या, असें मला खानगीपूर्वक समजलें आहे. सर्व प्राण्यांमध्ये मनुष्य प्राणी श्रेष्ठ असून, परमेश्वरानें त्यास विशेष प्रकारची बुद्धि दिलेली आहे; व त्या बुद्धीचा प्रत्येक मनुष्यानें चांगले प्रकारानें उपयोग करावा, असा त्याचा हेतु आहे. त्यानें सर्वास उत्पन्न केलें असून प्रत्येक प्राण्याची बरी किंवा वाईट कृति त्यास दिसते. एखादे वेळीं लहान चोरी करून ती जिरली असें जरी तुम्हांला वाटलें, तरी ती चोरी परमेश्वराला दिसत नाही असें नाही; व तो शिक्षा केल्याशिवाय कधींही राहणार नाही. त्याचे घरी योग्य न्याय आहे. पहिल्यानें बारीक सारीक चोऱ्या करून त्या उचडकीस आल्या नाहीत असें वाटलें, ह्मणजे आणखी चोऱ्या कराव्याशा वाटतात; असें होतां होतां पुढें मोठमोठ्या चोऱ्या करून तुरुंगांत जाण्याची

पाळी येते. जसे आंब्याचे झाड लाविले असता उत्तम आंबे येतात, व कुचल्याचे झाड लाविले असता कडू फळे येतात, त्याप्रमाणेच विद्या शिकले तर कीर्ति व पैसा मिळतो, आणि चोरी केली तर तुरुंगांत जावे लागते. ज्या नथोबाशेट सोनाराने चोरीच्या बुगड्या विकत घेतल्या, व पुतळ्यांची माळ सोन्याची असून ती पितळेची आहे असे तुझ्यास सांगत होता, व ती तुमच्या कडून उपटण्याचा त्याचा वेत होता, त्याला तुरुंगांत जाण्याची पाळी आली आहे; त्याचा न्याय माझ्या पद्वेने टिपून तुमच्या समक्ष होईल; कारण त्या क्रमाने तुम्ही साक्षीदार आहात. तुमच्या आंगावरील दारुणा एखाद्या चोराने काढून घेतला तर जसे तुझ्या वाईट वाटेल, त्याप्रमाणेच तुमच्या दुष्ट कृत्याबद्दल ह्या मुलील वाईट वाटत आहे. प्रत्येक मनुष्याने दुसऱ्याचा कोणताही जिव्हास हरण न करितां स्वतः मेहनत करून मिळवावा, व आपला निर्वाह करावा. यापुढे तुम्ही कधीही चोरी करूं नका, लबाड वोलूं नका, सत्यावर प्रीति ठेवा, परमेश्वराची भीति वाळवा, नियमांत वेळीं शाळेत जा, मन लावून शिका, व चांगल्या लौकिकास चढा. तुम्हीं जो अपराध केला आहे त्याची आठवण राहण्या करितां तुझ्यास थोडीशी शिक्षा दिलीच पाहिजे. नंबर एकचा आरोपीत सद् याने चोरो करण्याची मसलत काढिली व त्याप्रमाणे केली, ह्मणून त्यास पंधरा फाटकें

मारण्याचा, व बाकी तीन अंसांनी त्याने काढिलेले
 मसेःतीला समाप्ति दिली व चोरी करण्याला मदत केली,
 न्दणून प्रत्येक असामीला दहा दहा फटके मारण्याचा
 ठराव करण्यांत येत आहे. शिरस्तेदार,
 शि—जी सरकार.

न्या—या मुळांस कोर्टाच्या समक्ष शिक्षा झाली
 पाहिजे.

शि—हीय सरकार. शिपाय, मांगास वोलव.
 (शिपाई मांगास आणितो.)

मांग—[मुजरा करितो.]

शि—ए विठ्या मांग, सरकारचा हुकूम असा झाला
 आहे की, नंबर १ चा आरोपीत सद्दू यांस पंधरा फटके
 व बाकी प्रत्येक असामीला दहा दहा फटके कोर्टाचे समक्ष
 घावे; तर त्याप्रमाणें या मुळांस आतां एथें फटके मार.

मांग—होय सरकार. आज्ञेप्रमाणें करितों. [मांग
 फटके मारितो व मुलें ओरडतात.]

[पडदा पडतो.]

प्रवेश २ रा समाप्त.

अंक ४ समाप्त.

अंक ५.

(गणू प्रवेश करितो.)

गणू—मी धा पोराना एकदां नव्हे, दोनदां नव्हे,

तर पंचवीस वेळां सांगितलें असेल कीं, ह्या उनाडागिरी-
च्या व चोरीच्या धंद्यांत पडूं नको ह्मणून ! पण त्यांनीं
ऐकिलें नाहीं, त्यामुळे शेवटीं त्यांना न्यायाधीशासमोर
जावें लागलें, चोरी कबूल करावी लागली, व फटके खावे
लागले; शिवाय अब्रू गेली ती निराळीच. अरेरे! फार
वाईट गोष्ट झाली. माझ्या वर्गातील मुलांना अशी शिक्षा
भोगावी लागली, ह्मणून मला फार दुःख होतें; पण झाल्या
गोष्टीला इलाज काय? आतां इतक्यावरून उमजले तर
उत्तमच, नाहींतर त्यांचें नशीब! देवा, यापुढें त्यांला असें
वृद्धे कृष्ण कृष्णाची वासना देऊंनको. आतां ते मला
कधीं भेटतील असें झालें आहे.

(इतक्यांत सद्दू, रामचंद्र, विठू व गोपाळा प्रवेश करितात.)

सद्दू—गणू, कसें काय? बरें आहे ना?

ग—अरे, तुमचें बरें असलें ह्मणजे माझे आहेच बरें.
तुमच्यावर आलेला प्रसंग पाहून मला फार हुरहुर लाग-
ली होती, पण देवाच्या दयेनें थोडक्यावर निभावलें इत-
ख्यानें चांगलें झालें.

स—आतां चांगलें ह्मण अथवा वार्डेट ह्मण; आमच्या
हातून गोष्ट घसरली खरी.

ग—अरे, एकदां घसरली तर पुन्हा सांवरतां येईल.
थोरांच्या हातून देखील चुका होतात, पण त्यांच्यासा-
रख्या पोरांच्या हातून झाल्या तर त्यांत नवल काय

मोठे? वरें असो, झालें तें झालें; आतां त्याजवद्दल अगदीं वाईट वाटूं देऊं नको.

स-अरे, फटके खाले त्याजवद्दल आह्मांला मुळींच वाईट वाटत नाही; कारण आह्मीं अपराधच मोठा केला होता. पण रस्त्यानें चालूं लागलों ह्याणजे जो उठला तो ह्याणतो, "हे पुतळ्या चोर चालले पहा! चोरी करण्यांत मोठे पटाईत; वाहवारे कारट्यांनो! लवकरच गांव उद्धस्त करून टाकील." हे शब्द ऐकून आह्मांला रडें कोसळतें. आम्ही अत्रू खल्लास झाली. तोंड दाखविण्यास जागा राहिली नाही. आह्मांला नेहमी खाल्दें पाहून चालवें लागतें.

ग-अरे, त्याजवद्दल आतां दुःख करून काय उपयोग? यापुढें चांगले रीतीनें वागणें व मन लावून अभ्यास करणें हें आपले हातांत आहे. गेलेली अत्रू पुन्हा च करून काढितां येईल.

स-आतां उनाडगिरी करण्याचें व चोरी करण्याचें नांवच नको. कोणतेंही वाईट कृत्य न करितां मन लावून अभ्यास करावयाचा असा आम्हीं पक्का निश्चय केला आहे.

ग-हें ऐकून मला मोठा संतोष झाला.

स-गणू, त्या न्यायाधीशाला पाहून पहिल्यानें मला फारच भीती वाटली.

विद्द-आणि मला कांपरें भरलें.

रामचंद्र—तसेच माझी छाती धडधडू लागली.

गोपाळा—मी तर पडण्याच्याच वेतांत होतो प्रण थोडक्यावर निभावले.

ग—असे कां वरें?

स—कां ह्मणून काय विचारतोस? त्यांचा चेहराच तसा भव्य दिसतो. त्यांचा नुस्तें पहिल्या वरोवरच आम्हीं गर्भगळीत होऊन केलेली चोरी एकदम कबूल केली.

ग—म्हणूनच शिक्षेचा गाडा थोडक्यावर निभावला.

वि—अरे, ते दिसण्यांत जरी भव्य दिसले तरी त्यांच्या आंगां दयाळूपणा फार आहे.

घ—कशावरून वरें?

वि—अरे, आम्हांला फटक्यांची शिक्षा दिल्यानंतर शिरस्तेदाराला हळूच सांगितले, मुलें लहान आहेत त्यांना ऋटके अगदीं हळू मारवा, तें मी ऐकिलें त्यावरून ह्मणतो.

रा—अरे, वांटावरचे लोक असेच दयाळू व सरळ असतात-

ग—या त्यांच्या अति सरळपणामुळेच येथील लुच्चे लोक जास्त फायदा घेण्याच्या विचारांत होते; परंतु ही गोष्ट लवकर लक्ष्यांत आल्यामुळे पूर्वीचें सर्व वारें ताबड-तोव फिरलें.

गो—तें कसें काय?

ग—अरे, या गांवांत चोर, चहाड, लबाड, विघ्न-

संतोषी, गळेकापू, असे जे लोक होते त्यांनी पहिल्या पहिल्याने आपला पुष्कळ फायदा करून घेतला; परंतु हल्ली त्यांचे त्यांनी पक्के वारा वाजविले. त्या लोकांना रस्त्यांतून जातांना तोंडावरून पदर घेऊन जावे लागते. कारण ते वेअब्रूचे आहेत हे आतां सर्वास समजले.

रा—अरे, पण त्यांपैकी कित्येक लोक अद्याप मिशांवर ताव देऊन मोठ्या ऐटीने रस्त्यावरून चालतांना दृष्टीस पडतात.

ग—आग घाल त्यांच्या मिशांला. हलकट माणसांच्या मिशांत काय अर्थ आहे ? हुकराकडून पळीसूरचे केंस आणित्यांच्या मिशा सारख्याच.

रा—तर मग त्यांच्या मिशांचा कांहीं उपयोग नाही ?

ग—कांहीं नाही.

रा—नाहीं कसा ?

स—कोणता आहे तर ?

रा—अरे, पाणी पितांना जर त्यांत एखादी कीड सुंगी असली तर ती तोंडांत न जातां मिशांत अडकत्ये. हा त्या मिशांचा लहान उपयोग आहे का ? त्यांच्या मिशा छणजे लहान लहान जाळ्याच त्या. (सर्व मुले हसतात.)

ग—हा उपयोग मात्र खरा आहे बुवा.

रा—त्या न्यायाधीशांचे घर कुठे ?

ग—विजापुरास.

गौ—त्याला पगार किती ?

(१०९)

ग-साडे सातशें रुपयें.

स-अव्व ! इतका पगार ?

ग-अरे, या शिवाय आणखी दोनशें रुपयें भत्तां आहे त्यांना.

स-भत्ता काय ह्मणून आणखी ?

ग-त्यांला आठ महिने बाहेर फिरावें लागतें ह्मणून. त्यांच्या वरोवर तंत्रू, घोडे, कारकून, शिपाई, असें लटां-वर असतें.

स-भाह्यांला शिशा सांगण्याचे पूर्वी त्यांनीं जो उपदेश केला तो खडीसाखरे पेशांही गोड होता. ।

र-आटीव दुधांत खडीसाखर घातली ह्मणजे जसें तें दूध गोड लागतें त्याप्रमाणें तो उपदेश मला गोड लागला.

वि-अरे, मग त्यांत वेलचीची आणि जायफळांची पूड कां घातली नव्हती ?

गो-अरे वेड्या, घातली नव्हती असें तुला कौणीं सांगितलें ? तीतर पूर्वीच घातलेली होती; आणि ह्मणून तर त्याला इतकी गोडी आली. आतां नवीन घालावयास नको कांहीं.

ग-जर त्यांनीं केलेला उपदेश इतका चांगला आहे तर तो तुमच्या मनांत अवश्य विबला पाहिजे.

स-आतां त्याबद्दल कांहीं शंकाच राहिली नाहीं.

ग-त्या उपदेशाप्रमाणें वागण्याचा जर तुमचा पूर्ण

निश्चयं ज्ञातां आहे तर मी थोडक्यांत सांगतां तें ऐकां :
 चोरी, चहाडी, लवाडी किंवा दुसरें कोणतेंही वाईट कृत्य
 करूं नकां; नेहमी नियमीत वेळीं शाळेंत जा; मास्तर
 देतील तो अभ्यास मन लावून करा; या वेळीं गेलेली
 अब्रू भरून काढा; आणि उत्तरोत्तर परोपकाराचीं कृत्यें
 करून उत्तम प्रकारची कीर्ति संपादन करा. तसेंच ज्या
 वेळीं एखादें वाईट काम करण्याचें तुमच्या मनांत येईल
 त्यावेळीं त्यांनीं केलेल्या उपदेशाची आठवण करा, क्षणजे
 तें करण्याची बुद्धि तुहांला होणार नाही.

से--त्या उपदेशाचा व तूं आतां सांमिन्नेल्लेष्टः-प्रेषी-
 चा आंहांला कधींही विसर पडणार नाही.

ग--फार उत्तम. चलां तर आतां घरीं.

(सर्व असामी निवून जातात.)

अंक ५ समाप्त.

नादककर्त्याची प्रार्थना.

(“ जात भर्तृमंदिरासि ” या चालीकर.)

विश्वजननि आदिशक्ति असुरमर्दिनी ॥
शरण तुला येइं देवि बुद्धिवर्धिनी ॥ ध्रु० ॥
कुंदरदनि कमलनयनि वनविहारिणी ॥
त्वत्पादिं षी होइं लीन दुःखहारिणी ॥ विश्वजननि ॥
त्रिपंगुंन्तरी भवानि खड्गधारिणी ॥
सुगुण सुमांते देइं मशीं सौख्यकारिणी ॥ विश्वजननि ॥
गौरि कौलि हैमवती सुकुलस्वामिनी ॥
चरणें लववि स्वशिर विश्वनाथ निशिदिनीं ॥ वि ॥